महाराष्ट्र-ग्रंथप्रदीपावलि : प्रदीप नववा

भारतीय मानसशास्त्र

अथवा

सार्थ आणि सविवरण

पातञ्जल-योग-दर्शन

लेखक

कृष्णाजी केशव कोल्हटकर

प्रस्तावक

प्रा० रा. द. रानडे, एम्. ए.

व्हाइस चॅन्सेलर, अलाहाबाद युनिव्हर्सिटी

मूल्य अठरा रु.

प्रथमावृत्ति : शक १८७३

मुद्रक
बा. ग. ढवळे,
कर्नाटक मुद्रणालय,
चिराबाजार, मुंबई २

प्रकाशक
के. भि. ढवळे,
श्रीसमर्थ-सदन,
गिरगांव, मुंबई ४

ना ब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥

— मनुस्मृति, ९ । ३२२

समर्थ श्रीरामदासस्वामी आणि **छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराज**
ह्या अलौकिक योगिश्रेष्ठ विभूतींच्या रूपानें
शिंगणवाडीच्या बागेंत शक १५७१ वैशाख शुद्ध नवमी, गुरुवार ह्या
दिवशीं संपृक्त झालेल्या ब्रह्मक्षत्रास जन्म देणाऱ्या
मातुःश्री राणूबाई ठोसर आणि **मातुःश्री जिजाबाई भोसले**
ह्या मातृदेवतांच्या चरणीं
ही ग्रंथरूप सुमनांजलि
अत्यंत भक्तिभावानें
आणि कृतज्ञतापूर्वक
अर्पण केली आहे.

कृष्णाजी केशव कोल्हटकर

वैशाख शुद्ध ९, शिवशक २७७
१४८, चिमणपुरा, सातारा

इतके हे दोन आत्मे एकरूप होते! ह्या उभयतांचें पुण्यस्मरण हें च महाराष्ट्राचें जीवन होय! ह्या माझ्या सिद्धान्ताची शंभरदा पुनरुक्ति करावी लागली तरी तो दोष पत्करून मी महाराष्ट्रास जीव तोडून पुन:पुन्हा सांगत च राहीन कीं श्रीशिवसमर्थांचें स्मरण हें च आपलें जीवन होय! त्यांचें विस्मरण म्हणजे मरण च! तें मरण, देवा, महाराष्ट्रास देऊं नकोस!

—शिव-समर्थभक्त शंकर श्रीकृष्ण देव

—श्रीसमर्थावतार, पृष्ठ २७२

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

श्री. रा. कृ. के. कोल्हटकर ह्यांनीं लिहिलेल्या 'भारतीय मानसशास्त्र अथवा सार्थ आणि सविवरण पातञ्जल योगदर्शन' ह्या ग्रंथास प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द लिहिण्यास मला फार संतोष होतो.

हल्लींच्या विश्वविद्यालयीन शिक्षणक्रमांत समाविष्ट करतां येईल अशा प्रकारचा मराठींतून लिहिलेला योगशास्त्राचें विवरण करणारा ग्रंथ उपलब्ध नसावा ही खेदाची गोष्ट होय. ही उणीव ह्या ग्रंथानें भरून निघेल अशा प्रकारचा हा ग्रंथ आहे. वेदान्त व सांख्य ह्या शास्त्रांना आधुनिक विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत जें स्थान आहे तें योगशास्त्रास नाहीं, ही वस्तुस्थिति आहे खरी; परंतु ह्या दोनही शास्त्रांपेक्षां योगशास्त्राची योग्यता कोणत्याही प्रकारें कमी नाहीं; उलट वेदान्तशास्त्रांतील सिद्धान्तांची यथार्थता पडताळून पाहण्यास योगशास्त्रच समर्थ आहे. योगसूत्रांची भाषा फार जुनी असल्यामुळें **कांहीं सूत्रांचा संगतवार अर्थ लावणें कठीण जातें; तरी श्री. कोल्हटकर ह्यांचें योगदर्शनाचें भाषांतर व विवरण वाचून व त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष चर्चा करून पाहतां त्यांनीं ह्या कामीं पुष्कळच मेहनत करून व बुद्धिचातुर्य दाखवून हें काम फार वर्णनीय रीतीनें पुरें केलें आहे,** असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. ह्या ग्रंथांत उपलब्ध सर्व टीकांचा सूक्ष्म विचार करून श्री. कोल्हटकरांनीं स्वतंत्रपणें योगसूत्रांचा अर्थ लावण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो फार स्तुत्य आहे. ह्यामुळें **ज्यां सूत्रांचा संदर्भ लावणें कठीण जातें त्या सूत्रांचेंही रहस्य ह्या ग्रंथवाचनानें सहज समजेल.**

श्री. कोल्हटकरांचा वेदान्तशास्त्राचा अभ्यासही चांगला आहे. ह्यामुळें योग व वेदान्तशास्त्रांचा तौलनिक अभ्यास करण्यास ते योग्य आहेत.

सेवानिवृत्त झाल्यावर अशीं कामें केलेलीं फारच विरळ माणसें दृष्टीस पडतात; अशा प्रकारचीं चार-पांचच उदाहरणें माझ्या अवलोकनांत आहेत.

ह्या ग्रंथांतील विषयांशीं संबंध असलेल्या मानसशास्त्रांतील कांहीं प्रश्नांचा अभ्यास करून त्या दृष्टीनें योगसिद्धान्तांचा ऊहापोह श्री. कोल्हटकरांनीं आपल्या भूमिकेंत सुविस्तृतपणें केला आहे व तो उद्बोधक झाला आहे. त्या दृष्टीनें योगशास्त्रांतील प्रमेयांचा असा ऊहापोह करण्याचा उपक्रम अगदीं नवीन असून तो सर्वथा अभिनंदनीय आहे.

योगशास्त्राचें इतकें समर्पक विवरण मराठी वाङ्मयांत उपलब्ध नाहीं. महाराष्ट्र विश्वविद्यालयांत सर्व विषय मराठींतून शिकवले जातील त्या वेळीं हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानें त्याचा बी. ए. व एम्. ए. च्या विद्यार्थ्यांना फार

उपयोग होईल. ह्या दुर्बोध शास्त्राचें मराठींतून विवरण झाल्यानें सामान्य वाचकवर्गासही ह्या पुस्तकाचा चांगला उपयोग होईल.

अशा प्रकारचा हा ग्रंथ असल्यानें तो प्रकाशित होण्यानें सर्व जनतेचें हितच होणार आहे, म्हणून उदार व विद्याप्रेमी धनिकांनीं व विश्वविद्यालयासारख्या शिक्षणसंस्थांनीं ह्या ग्रंथास देणग्या देणें, वगैरे हरप्रकारें मदत करून ग्रंथकराच्या परिश्रमांचें योग्य चीज करावें.

रा. द. रानडे

निंबाळ (एम्. एस्. एम्.)
जि. विजापूर, २३-५-४७

विषयसूचि

भूमिका

[डाव्या हातचा आंकडा परिच्छेदांचा समजावा.]

योगदर्शन

[डाव्या हातचे आंकडे सूत्रांचे आहेत.]

–पुरुष व स्त्री ह्यांचें परस्परांकडील आकर्षण – मानवेतर पुरुषपिंडांत गुणाधिक्य – मानवयोनींत स्त्रीपिंडाच्या ठिकाणींच शारीरिक व मानसिक गुणाधिक्य – ह्यांतील निसर्गाचा हेतु – मानवी बुद्धीचा विकास झाल्यावर त्याची बौद्धिक सुखाकडे ओढ – ह्यांच्याकरितांच धर्मशास्त्राचा उपदेश – विषयी जनांची विषयाकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति – ब्रह्मचर्यव्रताचें पालन करणाऱ्यांचे चार वर्ग – त्यांनीं ब्रह्मचर्यव्रत कसें पाळावें ह्याचें दिग्दर्शन – ब्रह्मचर्यविघातक आठ दोषांचा विचार – प्रेक्षण, स्मरण ह्या दोन दोषांतून उत्पन्न होणारा तिसरा कीर्तनरूपी दोष – ह्या दोषाचें स्वरूप – त्याची व्याप्ति – ह्या दोषापासून वैयक्तिक अधःपतन आणि संस्कृतीचा नाश – कीर्तन-दोषाचा वांटेकरी असलेला आणखी एक वर्ग – कामशास्त्र निर्माण होण्याचीं तीन कारणें – दोन कारणांमुळें कामशास्त्राची आवश्यकता – भोगलालसा हें तिसरें कारण – कामशास्त्राच्या नांवाखालीं निर्माण होणाऱ्या वाङ्मयांत भोगलालसेलाच दिलें गेलेलें प्राधान्य – त्याचे दुष्परिणाम – स्त्रीपुरुषांची परस्परांशीं दोन प्रकारचीं नातीं – स्त्रीच्या ठिकाणच्या गुणाधिक्यांतून विवाहसंस्था आणि कुटुंबसंस्था ह्या भावांची निर्मिति - स्त्रीच्या विकासाच्या चढत्या चार अवस्था - मातृभावांत स्त्रीची पूर्णता – ह्यामुळें स्त्रियांचा गौरव – मातेची सर्वश्रेष्ठता – अशुद्धचित्त माणसाची स्त्रीविषयक भोग्य दृष्टि – समाजांतील स्वैराचरणाची जबाबदारी पुरुषवर्गावरच – स्त्रियांची मूर्खता त्याला पोषक – ह्या सर्वांस उत्तेजक असलेलें वाङ्मय कीर्तनदोषांत येतें – पारमार्थिक वाङ्मयांत विषय ह्या दृष्टीनें स्त्रीची निंदा असते – ह्या अनुभवानें मुमुक्षूची दृष्टि अंतर्मुख होते – मग स्त्रीविषयाची निंदा त्याला पटते – ब्रह्मचर्यविघातक 'केलि', 'गुह्यभाषण', 'संकेत', 'अध्यवसाय' आणि 'क्रियानिर्वृत्ति' ह्या दोषांचा विचार – ह्या आठ दोषांतून मुक्त होण्याचे तीन उपाय – प्रतिपक्षभावन, प्रतिप्रसव व ध्यान – गृहस्थाश्रमांत ब्रह्मचर्यव्रताचें पालन कसें करावें ह्याचा विचार – संतान व प्रजनन ह्यांतील भेद – ब्रह्मचर्य व प्रजनन ह्यांत अविरोध – प्रजननार्थ पाळावयाच्या सहा मर्यादा – ब्रह्मचर्याचा व्रत आणि महाव्रत ह्या दृष्टीनें विचार – ब्रह्मचर्यार्थ पाळावयाच्या सामान्य संयमाची दिशा – इच्छेनें अथवा अनिच्छेनें ब्रह्मचर्यव्रताचा भंग झाल्यास प्रायश्चित्तानें शुद्धि – पांचवा यम अपरिग्रह ह्याचा विचार – पांचही यमांच्या मुळाशीं संयम असतो; ३१. महाव्रत ह्या दृष्टीनें यमांचा विचार; ३२. पांच नियम – शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान ह्यांचा विचार; ३३–३४. प्रतिपक्षभावनाचा विचार.

धर्म, लक्षण व अवस्था-परिणाम ह्यांचा जात्यंतर परिणामाशीं संबंध कसा असतो ह्याचा विस्तृत विचार; ३. निमित्तकारण प्रकृत्यापूराला प्रेरक नसतें, त्यानें प्रतिबंध दूर होतात व सिद्धि प्रकृतिस्वभावानुसार आपोआप प्रकट होत असतात.

४—६ योगी भोगार्थ अनेक देह व चित्तें निर्माण करतो त्यांचा विचार

४. योग्याचीं चित्तें अस्मितेंतून निर्माण होतात – योग्याला अनेक चित्तें व शरीरें उत्पन्न करण्याची आवश्यकता कां उत्पन्न होते; ५. योग्यानें निर्माण केलेल्या चित्ताला प्रेरक चित्त एकच असतें म्हणून तीं सर्व एकाभिप्रायानें चालतात – भिन्न चित्तद्वारा घडणाऱ्या भोगांमुळें कर्माशय कां उत्पन्न होत नाहीं ह्याचें विवेचन; ६. वरील कारणामुळें मूळचें ध्यानज चित्त अनाशय कां राहतें ह्याचा विचार – मूळच्या चित्ताला ध्यानज चित्त असें कां म्हटलें ह्याचा विचार.

७—११ कर्म, वासना व त्यांचा विपाक ह्यांचा विचार

७. कर्माचे शुक्ल, कृष्ण, शुक्लकृष्ण आणि अशुक्लकृष्ण असे चार प्रकार – योग्यांचें कर्म अशुक्लकृष्ण असतें – इतरांचें कर्म शुक्ल, कृष्ण व शुक्लकृष्ण असें तीन प्रकारचें असतें – कर्म शुक्ल व कृष्ण कसें जाणावें; ८. जाति, आयुष्य आणि भोग ह्या कर्मविपाकाला अनुसरून अनुगुण वासनांची अभिव्यक्ति कशी होते ह्याचें विवेचन; ९. संस्कारांना उद्बोधक जाति, आयुष्य व भोग हीं असतील तेच संस्कार अनेक जन्मांनंतर आणि भिन्न देशांत व कालांत स्मृतिरूपानें कसे जागृत होतात ह्याचा विचार; १०. वासना अनादि कशा ह्याचा विचार; ११. वासनांचें अधिष्ठान कोणतें आणि त्यांच्या नाशाचा उपाय.

१२–२४ बाह्य वस्तु, त्यांचे धर्म, त्यांस जाणणारें चित्त आणि चित्ताचा द्रष्टा ह्यांचा परस्पर सापेक्ष विचार आणि विज्ञानवादाचें खंडण

१२. वस्तूंच्या अतीत, अनागत आणि वर्तमान धर्मांचा विचार; १३. व्यक्त आणि सूक्ष्म हे सर्व धर्म तत्त्वतः सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचेच आविष्कार होत; १४. जो प्रधान गुण असेल त्यास अनुसरून परिणामभूत वस्तुतत्त्व एकच असतें; १५. वस्तु एकच असून ती ज्या चित्तांना ज्ञात होते त्या चित्तांत त्रिगुणानुसार भेद असल्यामुळें त्यांच्याकडून एकच वस्तु भिन्नत्वानें ग्रहण केली जाते; १६. वस्तूचें अस्तित्व ती वस्तु पाहणाऱ्याच्या चित्तावर अवलंबून नाहीं तर त्या वस्तूला स्वतंत्र अस्तित्व असतें – विज्ञानवादाचें स्वरूप व त्याचें खंडण;

भाषा समजून पंडित मंडळींत तिला मान नसायचा. ज्ञानोबांनीं प्रथमच ' माझा मऱ्हाठाचि बोल कौतुकें । ऐशीं अक्षरें रसिकें मेळवीन । ' असें आव्हान देऊन संस्कृताच्या प्रासादाबाहेर सरस्वतीला पदन्यास करायला लावला आणि महाराष्ट्रशारदा बहुजनसमाजापुढें मराठमोळ्या वेषांत अवतरली. साहित्याच्या दरबारांत मराठीला मान चढला आणि ह्या प्राकृत भाषेला सुरेख सालंकृत स्वरूप येत चाललें. त्या स्वरूपाची छाननी आणि सुव्यवस्थित मांडणी करणारे अनेक भाषाशास्त्री होऊन गेले. त्यांतले सर्वांत आधुनिक म्हणजे दादोबा पांडुरंग होत ह्याबद्दल वाद नाहीं. तेव्हां एका दृष्टीनें प्रदीपावलीनें साहित्यदृष्ट्या तरी बऱ्याच मोठ्या कालखंडाचा आढावा घेऊन एक कामगिरी पार पाडली आहे. तीही अर्थात् अपूर्ण स्वरूपाची आहे. पण सांगायचें असें कीं प्रदीपावलीचें क्षेत्र साहित्यापुरतें मर्यादित नव्हतें. औद्योगिक, शैक्षणिक, राजकीय वगैरे सर्वच क्षेत्रांतलें महाराष्ट्राचें ' कृतिधन ' निःपक्षपाती दृष्टिकोन ठेवून जनतेपुढें मांडायचें असा मोठा हेतु होता. तो अजून साध्य झालेला नाहीं. प्रयत्नांत आहों एवढेंच.

श्रीसमर्थावतार ह्या ग्रंथानें आमच्या समर्थवाङ्मयांत अत्यंत महत्त्वाची भर टाकली. श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव ह्यांच्यासारख्या समर्थभक्त लेखकाच्या प्रासादिक लेखणींतून उतरलेला हा ग्रंथ आहे.

आणि त्यानंतर प्रस्तुतचा पातञ्जल-योग-दर्शन हा ग्रंथ प्रकाशित करून आम्ही एक नवा तेजस्वी प्रदीप प्रज्वलित करीत आहों. इतका मौलिक, शास्त्रशुद्ध आणि नवी दृष्टि देणारा ग्रंथ आजवर मराठींत प्रकाशित झालेला नाहीं असें आम्ही अभिमानानें म्हणतों. हजारों वर्षांपूर्वी सूत्ररूपानें उत्स्फूर्त झालेलें योगशास्त्र आजही कसें विहित आणि दीपस्तंभाप्रमाणें मार्गदर्शक आहे ह्याचा प्रत्यय मराठी वाचकांना ह्या ग्रंथाच्या वाचनानें व मननानें आल्याखेरीज राहणार नाहीं. हा प्रदीप महाराष्ट्रांतील घरन् घर उजळो हीच प्रार्थना !

— आणि ह्यापुढें ? आपलें व परमेश्वराचें पाठबळ असल्यावर काय होणार नाहीं ? पण सध्यांची परिस्थिति लक्षांत न घेतां पुढील प्रकाशनांबद्दल आज तरी आम्ही निश्चित रूपरेखा देऊं शकत नाहीं. पण आज ना उद्यां ही परिस्थिति पालटेल व नव्या उत्साहानें अंगीकृतकार्य पुढें सुरू करूं एवढें आश्वासन मात्र आम्ही वाचकांना देतों. इत्यलम् ।

श्री

ता.———————— १९५

व्यवस्थापक,

महाराष्ट्र-ग्रंथ-प्रदीपावलि,

श्रीसमर्थ-सदन, बनाम हॉल लेन, गिरगांव, मुंबई ४

सा० न० वि० वि०

आपल्या महाराष्ट्र–ग्रंथ–प्रदीपावलींची योजना व सर्वसाधारण नियम वाचले. योजना पसंत असून नियमही मान्य आहेत. प्रवेश फी * .... पाठविली आहे. तरी माझें नांव नोंदून ग्रंथ जसजसे प्रसिद्ध होत जातील तसतसे माझ्याकडे पाठवीत जावे. कळावें, हे विनंती.

आपला,

सही ....

संपूर्ण नांव ....

मु० पो० ....

जि० ....

---

* मनीऑर्डरनें अगर सोबत.

ग्रंथ-प्रदीपावलीसंबंधीं सर्वसाधारण नियम

(१) आश्रयदात्यांनीं आरंभीं फक्त एक रुपया प्रवेश फी द्यावयाची व नांव नोंदवून घ्यावयाचें.

(२) दर वर्षी साधारणपणें दोन ग्रंथ प्रकाशित होतील. ग्रंथ प्रकाशित होतांच आश्रयदात्यांस सूचनापत्र जाईल. त्याप्रमाणें बाहेरगांवच्या मंडळींनीं पोस्टेजसह किंमत पाठवावी म्हणजे त्यांस रजिस्टर्ड बुकपोस्टनें पुस्तक पाठवूं. स्थानिक आश्रयदात्यांनीं समक्षच घेऊन जावींत. व्ही. पी. उभयपक्षीं सोयीची नाहीं.

(३) आश्रयदात्यांस प्रदीपावलींतील पुस्तकें तर पाऊणपट किंमतीनें मिळतीलच; पण आमचीं इतर प्रकाशनेंही व्यापारी दरानें मिळतील.

(४) आश्रयदात्यांनीं सोबतचें पत्रक भरून पाठवावें.

अभिप्राय

श्री. प. प. सच्चिदानंद विद्याशंकरभारती

(जगद्गुरु शंकराचार्य, शिष्य स्वामी मठ संकेश्वर व करवीर)

भाषा प्रौढ पण सुबोध असल्यामुळें योगशास्त्रासारख्या सूक्ष्म आणि अवघड विषयाचें विवेचनही चित्ताला आल्हादकारक झालें आहे.

श्री. प. प. योगेश्वरानंदतीर्थजी महाराज

(श्रीशंकराचार्य, गोवर्धन मठ, पुरी)

महाराष्ट्रीय जनतेच्या उद्धारार्थ आपण लिहिलेली योगसूत्रांवरील टीका अतिशय विस्तृत, समर्पक आणि गूढार्थबोधक आहे.

श्री. प. प. केवलानंदसरस्वती, वाई

सार्थ व सविवरण पातञ्जल-योग-दर्शन ह्या आपल्या ग्रंथाचें सर्व हस्तलिखित अक्षरशः वाचलें. भाषांतर आणि विवरण फार उत्तम झालें आहे. त्यांतही विवरण वाचून अतिशय समाधान झालें. सौत्र विधानें सत्तर्कानें सिद्ध केलीं आहेत हें विवरणाचें वैशिष्ट्य होय. वेदान्तशास्त्रांत ज्ञानाच्या ज्या सात भूमिका वर्णिल्या आहेत, त्यांचा योगदर्शनाशीं चांगला मेळ बसत आहे.

प्रायः मोठे मोठे लेखक देखील उत्तम वकिली करतात. आपलें तसें नाहीं. आपण विवरणांमध्यें केलेलें विवेचन आणि अनुष्ठानाची दाखविलेली दिशा लक्षांत ठेवून प्रत्यक्ष अनुष्ठान केल्यास कोठेंही अडचण येणार नाहीं, अशी माझी खात्री आहे आणि म्हणून ज्याला 'उद्धरेदात्मनात्मानं' असें करावयाचें असेल त्याला विचारपूर्वक अनुष्ठान करण्याच्या कार्यामध्यें नित्य उपयोगी पडणारें असें हें आपलें पुस्तक आहे.

आरंभिलेलें कार्य अभ्यासपूर्वक तडीला गेलें ही एक उत्तम गोष्ट झाली. मी आपलें अभिनंदन करितों.

न्यायाचार्य पं. गोस्वामी शास्त्री, सातारा

योगदर्शनविवरणं महाराष्ट्रभाषापरिचितानां हृदये परमं समाधानं विदधत् संस्कृतविवरणान्यप्यतिक्रामतीति नास्ति मे सन्देहः ।

किंबहुना चित्तसंमाधानार्थमपेक्षितानां यावद्यौगिकप्रमेयाणं यथावन्निरूपण कृत्वा नूनमुपकृता एव परमार्थजिज्ञासव इति मन्ये ।

काव्यालंकारभूषण पं. खुपेरकरशास्त्री, कोल्हापूर

आपलें सूत्रांचें भाषांतर मुळाइतकेंच सूत्रबद्ध असूनही अत्यंत सुबोध व निर्दोष झालें आहे. ह्या दर्शनांतील अनेक दुर्बोध व संदिग्ध स्थळेंही वाचकांना उद्बोधक वाटतील अशीं आपल्या विवरणांत उतरलीं आहेत.

योगदर्शनावर मराठी भाषेमध्यें इतका व्यासंगपूर्ण व सोपपत्तिक विवरणात्मक ग्रंथ आजवर दुसरा कोणताही झालेला नाहीं.

प्रो. द. दा. वेलणकर, विल्सन कॉलेज, मुंबई

पातञ्जल-योग-दर्शनांतील सूत्रांचा अर्थ आणि विवरण उत्तम आहे. ग्रंथ खरोखरीच अति उत्कृष्ट आहे.

प्रि. शं. वा. दांडेकर, स. प. कॉलेज, पुणें

आपला ग्रंथ उत्कृष्ट आहे. मराठींत पतञ्जलीच्या योगसूत्रांवर इतका विस्तृत, शास्त्रशुद्ध व समजण्यास चांगला दुसरा ग्रंथ नाहीं.

प्रा. ग. श्री. हुपरीकर, राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर

विवेचन सुविस्तृत व फार सुंदर आहे. तें वाचून मला फार समाधान वाटलें. योगशास्त्र न वेदान्तशास्त्र ह्या दोहोंचा ठिकठिकाणी केलेला समन्वय फार उद्बोधक वाटला.

प्रि. ज. र. घारपुरे, लॉ कॉलेज, पुणें

योगासारख्या प्रयोगप्रधान विषयावर इतकें सुबोध विवरण क्वचितच सांपडेल. योगशास्त्राच्या अभ्यासकास आपल्या ग्रंथाचा फार उपयोग व्हावा अशी त्याची मांडणी झाली आहे आणि त्याबद्दल आपलें अभिनंदन.

श्री. विनायक गोपाळ आपटे, बी. ए., एल्‌एल्. बी., पुणें

सूत्रें सुगम पद्धतीनें उलगडून, विस्तारून मांडून, त्यांतले खांचखळगे बुजवून, त्यांतील मधल्या मधल्या खोल आणि दुर्गम भागांवर पूल बांधून आपण योगाचा अवघड वाटणारा मार्ग अगदीं राजमार्ग करून टाकला आहे.

आपण साहित्यांत, योगशास्त्रांत, अध्यात्माच्या अनुभवाच्या मार्गांत उपयुक्त भर टाकली आहे. ह्याबद्दल आपल्यास जितके धन्यवाद द्यावेत तितके थोडेच ठरतील. आपला हा ग्रंथ स्वागतार्ह, स्वीकारार्ह आणि सर्व प्रकारच्या साहाय्याला सर्वतोपरी पात्र आहे.

प्रा. दे. द. वाडेकर, एम्. ए., फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें

मराठींत योगशास्त्रावर अशा विवेचनात्मक ग्रंथाची फार आवश्यकता होती. ही उणीव आपल्या ग्रंथानें भरून निघेल अशी खात्री वाटते.

नामदार **बा. गं. खेर,** पंतप्रधान, मुंबई-सरकार

सूत्रांचा अर्थ अत्यंत सुबोध असून त्यांवरील विवरण तर फारच उत्तम आहे. विवरणांत अनेक अवघड सूत्रांचा चांगला उलगडा झालेला आहे, उदा० पहिल्या पादांतील एकोणिसावें **'भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्'**

हें सूत्र. ह्यापूर्वी पांच-सहा वेळां मी योगदर्शन वाचलें होतें, पण ह्या सूत्राचा नीट उलगडा मला झालेला नव्हता. आपल्या विवरणावरून उत्तम उलगडा होऊन मनाला आनंद झाला. हा ग्रंथ लिहून आपण मराठी वाङ्मयाची आणि वाचकांची फार उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे हें कळविण्यास फार आनंद वाटतो. कळावें.

प्रा. वि. पां. बोकील, एम्. ए., रिटायर्ड एज्यु. इन्स्पेक्टर, सी. डी., पुणें

भाषांतर आणि विवरण उत्तम झालेलें आहे. सूत्रांचा अर्थ विशद करून सांगण्याची आपण शिकस्त केली आहे. त्यायोगें प्रतिपाद्य विषय अंतःकरणांत चांगला ठसतो.

आपण सतत परिश्रमपूर्वक हा ग्रंथ तयार केला असून त्याच्या द्वारें आपण एक फारच मोठें आणि उपयुक्त कार्य केलें आहे. आपल्या दीर्घ अभ्यासाचा हा परिपाक आहे.

सर्व मराठी वाचक ह्या उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल आपल्यास धन्यवाद देतील.

श्री. रा. वि. बहुलेकर, सहसंपादक ' हंस ', सातारा

सातारा येथील सत्प्रवृत्तिवर्धक मंडळाचे विद्वान् अध्यक्ष श्रीमान् कृष्णाजी केशव कोल्हटकर ह्यांनीं ' भारतीय मानसशास्त्र अथवा सार्थ आणि सविवरण पातञ्जल-योग-दर्शन ' ह्या नांवाचा अपूर्व ग्रंथ लिहून महाराष्ट्रवाङ्मयांत एका मौल्यवान् ग्रंथाची भर घातली आहे. मराठी वाङ्मयसृष्टींत अवतीर्ण होणारा हा ग्रंथ वाचल्यानंतर मनाला असें वाटलें कीं महामुनि श्रीपतञ्जलि ह्यांची सूत्रमय भाषेंत लपून राहिलेलीं अत्यंत निर्मळ आणि तेजस्वी विचाररत्नें श्री. कोल्हटकर ह्यांनीं सूत्रसमुद्रांत खोल बुडी देऊन महाप्रयासानें बाहेर काढलीं आणि तीं आतां महाराष्ट्रसारस्वताच्या ज्ञानभांडारांत समाविष्ट होत आहेत. दहा वर्षांपूर्वी श्रीयुत कोल्हटकर हे विमाव्यवसायाच्या सेवावृत्तींतून निवृत्त झाले त्या वेळीं ' हंस ' वृत्तपत्रांतून त्यांच्या निवृत्तीसंबंधीं आणि त्यांनीं स्वीकारलेल्या वानप्रस्थाश्रमा-विषयीं जे आशादायक उद्गार काढले होते, ते त्यांनीं हा ग्रंथ लिहून उत्तम प्रकारें सार्थ केले आहेत.

शुद्धिपत्रक

भूमिका

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१२	३	वामङ्का	वामाङ्का
१६	२०	तस्मादेतः	तस्मादेताः
,,	२७	भत्री	भर्त्री
,,	२८	यस्मिन्नैव	यस्मिन्नेव
१९	२०	अंतरनिष्ठ	अंतर्निष्ठ
३०	६	परा	परे
३७	३१	नैतिक	भौतिक
४२	२२	रशमेव	रथमेव
,,	२३	सारथीं	सारथिं
६६	१७	द्वितीया द्वै	द्वितीयाद्वै
६७	१३	दवी	दैवी
६८	२२	रमणीया	रमणीयां
७२	१४	कर्तृं	कर्तुं
७३	४	चतृष्टय	चतुष्टय
७४	२२	दृढ	दृष्ट
७७	२	बाह्य गाभा	बाह्य वास्तवतेचा गाभा
९१	२६	सात्विककता	सात्विक कर्ता
९४	५	सव	सर्व
,,	६	ईश्वरापण	ईश्वरार्पण
,,	,,	°योग°	°योगं°
९७	२०	योगांचें	योगांगांचें
१००	१०	प्रष्टव्या	द्रष्टव्या
१०४	९	अनुष्ठातृणां	अनुष्ठातॄणां
१०५	१२	°नौ°	°नै°
,,	१३	यजेत्°	यजेत°
१०९	८	सूत्रें	सत्रें
११५	२५	यज्ञिक	यज्ञिय

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११६	६	अहिंसा	अहिंसादि
१२०	२८	प्रसंख्यात	प्रसंख्यान
,,	२३	मास्मित	सास्मित
१२५	२३	योग्य	योग
१२७	१४	क्रियाज्ञान	क्रिया ज्ञान
,,	२७	पराह्यर्थः	परा ह्यर्थाः
१२८	२४	निर्गुणात्मक	त्रिगुणात्मक
,,	२५	तो	ती
१३१	१५	वाळत	वाढत
१३२	१३	°ज्वलित ज्ञान°	°ज्वलितज्ञान°
१३३	३३	मयैवतौ	मयैव तौ
१३४	१	°स्ति यो°	°स्तियो°
,,	१६	°न्द्रसु°	°न्द्र सु°
,,	२७	°त्रु मु°	°त्रुमु°
,,	२८	°नि क°	°निक°
१३६	२८	शक	शकपूर्व
,,	३०।३२	सौनांतिक	सौत्रांतिक
१४३	२	दृश्या	दृशा
,,	४	तद्वद	तद्वद्
१५४	३१	मरणे	मरणं
१५७	४	रेतस्ते	रेतसो
,,	५	तद्वयेव	तद्वदेव
१५९	३२	ब्रह्मचर्येन	ब्रह्मचर्येण
१६९	१६	संगीत	संगति
१८९	१६	यथाश्रुतम्	यथाश्रुतम्
२०४	१३	°सिद्धीः	°सिद्धयः
,,	१५	°सिद्धा°	°सिद्धा —°
२२०	१८	मृत्यु	मृत्युः
,,	३३	°सिद्धिर्भास°	°सिद्धीर्भास°

योगदर्शन

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१४	७	पदांत	पादांत
२२	५	परामर्ष	परामर्श
४९	७	चित्तशक्ति	चितिशक्ति
६६	४	काश	कोश
६७	१२	प्रऱ्हष्ट	प्रहृष्ट
६८	१२	क्लेशमुक्त	क्लेशयुक्त
७१	१	असंप्रज्ञात	संप्रज्ञात
७६	८	अविच्छिन्न	अवच्छिन्न
,,	२०	अंतर्यामीं	अंतर्यामी
८१	१७	योगसिद्धार्थ	योगसिद्ध्यर्थ
८२	१८	तीव्र संवेगा नामासन्न:	तीव्रसंवेगानामासन्न:
८५	२८	निर्मालनादि समये	निमीलनादिसमये
८६	८	ईश्वर प्रणि	ईश्वरप्रणि
८७	७	सार्वज्ञ बीजम्	सार्वज्ञबीजम्
१०३	५	अंतरायांपैकीं	उपद्रवांपैकीं
,,	,,	अंतराय	उपद्रव
१०५	७	अंतरायच	अंतरायत्व
१०९	१	योग्याभ्यासांत	योगाभ्यासांत
११५	१७	वातावरणांतून	आवरणांतून
११७	२६	प्रारब्धोपादित	प्रारब्धापादित
११९	२७	समापथ्य	समापय्य
,,	२८	एवा प्रयत्न:	एवाप्रयत्न:
१२०	२०	विषवयतीवा	विषयवती वा
,,	,,	स्थिति निबन्धनी	स्थितिनिबन्धनी
,,	२१	चित्र	चित्त
१३३	५	ज्ञानेंद्रियासह आणि	ज्ञानेंद्रियासह मन आणि
१४५	२५	तन्मात्रसानंद	तन्मात्रा सानंद
१६१	२०	‘नाद्यापिकर्मनच्छिन्नं’	‘नाद्यापि कर्म नश्छिन्नं’

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१६६	११	मलिनत्व न	मलिनत्व लक्षांत न
१८०	३	परामर्ष	परामर्श
१८३	१७	ते ऽल्हाद	ते ल्हाद
२००	३	भौक्तृत्व	भोक्तृत्व
२०३	१६	योजन	प्रयोजन
२१५	२७	शिशिरवसन्तौ	शिशिरवसन्तः
२२६	१३	योगांचें	योगांगांचें
२३७	२०	ठिकाणा	ठिकाणीं
२५७	१२	पूंसां	पुंसां
२५८	१२	नविविक्तासनो	न विविक्तासनो
२६०	१८	विलास प्रयि	विलासप्रिय
२६२	२४	नच्छिन्नमिति	नश्छिन्नमिति
२६६	२७	संग्रामाची	संयमाची
२६७	१८	आतां पितरा	मातापितरां
२८०	२८	अनप्राकृत्य	अनपाकृत्य
२८७	२६	एकाग्र	विक्षिप्त
२९७	२८	आणि भावाचा	आणि पूर्णाहंभावाचा
२९९	९	पाषाचे	पापाचे
३१९	२४	एकून	एकूण
३२०	१३	पान १	पाद १
,,	२४	पान १	पाद १
३२३	१५	जन्मकथतासंबोध	जन्मकथंतासंबोध
३२७	२९	विज्ञेया	विज्ञेयो
३२९	१	कार्य	काय
३४२	१२	अभ्यंतर	अभ्यंतरवृत्ति
३४४	२०	प्राणायामाची	प्राणापानांची
३५७	२६	इंद्रियजप	इंद्रियजय
३५९	७	स्वस्वेश्वरत्वे	स्वस्येश्वरत्वे
३६७	७	शांत	ज्ञात

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३७३	११	सत्यसंपन्नतेची	सत्त्वसंपन्नतेची
,,	१५	चित्तनि	चित्त नि
३७६	१७	व्यत्थानदशा	व्युत्थानदशा
३७७	६	अन्नाहारार्थं	अन्नाहारार्थं
३८४	२६,२७	पूर्वतया	पूर्णतया
३८६	२७	धर्मांतून	धर्मींतून
३९२	३०	अव्यपदश्य	अव्यपदेश्य
४००	२४	ग्राह्य शक्ति	ग्राह्यशक्ति
४०८	१९	ज्यातिष्मती	ज्योतिष्मती
,,	१६	प्रवृत्या लोक	प्रवृत्त्यालोक
४३६	२३	विदेहाततः	विदेहा ततः
४५८	८।९	(हा भेद पासून–होत जातो–पर्यंतची दीड ओळ गाळणें)	
४६३	२०	परिणाममान	परिणममान
४७६	३०	शक्त्यारेकात्मता	शक्त्योरेकात्मता
४८५	२३	°विदाह्लो°	विदाँह्लो
५०४	२५	इष्टानिषत्व	इष्टानिष्टत्व
५०९	२७	परमावश्यता	परमा वश्यता
५२६	२८	नचकेत	नचिकेत
५२७	२३	मृत्योः	मृत्यो
५४६	२२	चित्रा°	चित्ता°
५४९	१२	ज्या ग्रोगानें	ज्यानें
,,	२२	अनिष्ट	अक्लिष्ट
५५०	५	आहेत	नाहींत
५५५	२२	कार्य	काय
५६०	२४	सामग्रीवा	सामग्रीवर
५७१	११	दृश्य जात	दृश्यजात
५७२	११	विकारक्षम	विकासक्षम
५७५	१	कोष	कोश
५८३	१४	निरूपक्रम	निरुपक्रम

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५९३	९	अभयसूयक	अभ्यसूयक
,,	२७	कैंवलै°	केवलै
,,	२८	कर्मकुर्वन्ति	कर्म कुर्वन्ति
,,	२८	संगत्यक्तत्वा°	संगं त्यक्त्वा°
५९५	३०	°शय:°	°शय°
५९९	१८	°भूतार्थ स्मरणा°	°भूतार्थस्मरणा°
६०८	२७	कोष	कोश
,,	२८	,,	,,
६०९	१	,,	,,
६०९	४	पाणी	पाणि
६१९	२५	प्रतियोगत्व	प्रतियोगित्व
६२१	५	ज्ञानभाव	ज्ञानाभाव
६२३	२९	तावद	तानत्र
६२४	१४	पित्तगत	चित्तगत
६३८	१३	वस्तुज्ञाता°	वस्तु ज्ञाता°
६३९	२	उत्पन्न	उपपन्न
६४४	१४	°पन्ग़ब्धि°	°पलब्धि°
,,	२०	नित्य प्रत्यय	भिन्नप्रत्यय
६४६	१३	पान	पाद
६५३	१८	परामर्ष	परामर्श
६५५	९	असज्जदु:खात्मक	असज्जड°
६५६	१५	वृद्धि	वृत्ति
६५७	२६	व्यापात	व्याघात
६५५	८।३	आणि मग	आणि अविद्यानाशानंतर
६६३	२३	खादु अत्ति	स्वादु अत्ति
६६८	११	त्याच वेळी मला	त्याच मला
,,	१८	प्रज्ञात	प्रज्ञान
६७३	१५	ब्रह्मवेदं	ब्रह्म वेद,
६८४	२९	ग्रंथाचा	ग्रंथीचा

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६८५	१५	मी नसून	मी देहादिक नसून
,,	२५	असंख्यसक्ति	असंसक्ति
६८६	२७	नित्य	नित्यं
६८७	५	बाह्या	ब्रह्मा°
,,	,,	निर्मुक्त बा°	निर्मुक्तब्रा°
,,	६	°वेदित भोग्यभाग°	°वेदितभोग्यभोग°
,,	११	योग्य	भोग्य
,,	३०	एवमेषा°	एवमेवा°
६८८	९	विनश्वर मवस्थित मु°	विनश्वरमवस्थितमु°
६९०	११	°स्येत:	श्चेत:
,,	१२	पूंस:	पुंस:
६९४	१७	जगद्भाव	जगद्भान
६९६	१९	विमुत्यन्त	विमुक्त्यन्त
६९७	१४	युक्त	मुक्त
७०७	२३	ज्ञान बाधकम्	ज्ञानबाधकम्
७०९	१	आत्मा साक्षात्कार	आत्मसाक्षात्कार
७१७	८।१०	व्याप्त	व्याप्य
७१९	२१	गज	जग
७२१	१०	° मिदं तया	°मिदंतया
७२३	२६	जीवमा	जीवमान
७२६	६	परिणामपरान्त	परिणामापरान्त
७३५	७	संस्कारशेज	संस्कारशेष
७३६	४	सकारणांत	स्वकारणांत
७३७	१५	असंशक्ति	असंसक्ति
७३९	१	शरण	शरणं
,,	९	पयौधो	पयोधौ
,,	१०	मायाम येन	मायामयेन
,,	११	°प्राग्या°	°भाग्या°
७४३	सूत्र ३३	°दु:खपुण्य°	दु:खपुण्यापुण्य°

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७४५ सूत्र	२८	ज्ञानदीति रावि	ज्ञानदीतिरावि°
७४६ "	५००	°परिदृष्टा°	परिदृष्टो°
७४९ "	६	ध्यानजमनाशयम	ध्यानजमनाशयम्
७५० "	३०	क्लश	क्लेश°
७६५ श्लो. २	ओ. २	°ऽभूत	°ऽभूत्
७६८ " ९	" २	भगवतो:	भगवतो
७७१ खालून दुसरी ओळ		पूर्वे:द्यु	पूर्वेद्युः
७७२	३	संहस्र	सहस्रं
"	६	-°षट्शतधिैककीर्वंशीत°-	-°षट्शताधिकैकविंशति°-
७७२	१३	नम	नमः
"	१५	हंसै	हंसैं
"	"	त्रयय	त्रयाय
"	१६	दिग्बधः	दिग्बन्धः
"	२९	°म्यधर्मं च	°म्यधर्मं न च
७७३	२२	°र्थौ°	°र्थो°
"	२८	कारण शरीर°	कारणशरीर
"	२९	ना सत्	नासत्
"	३४	ना ज्ञानं	नाज्ञानं

ॐ

भारतीय मानसशास्त्र

अथवा

सार्थ आणि सविवरण

पातञ्जल-योग-दर्शन

भूमिका

१. भूमिकेचें प्रयोजन आणि स्वरूप

प्रस्तुत ग्रंथांत साक्षात् पातञ्जलयोगशास्त्राविषयीं जें सांगणें आवश्यक वाटलें तें त्या त्या सूत्रावरील विवेचनांत सविस्तर सांगितलें आहेच. ह्या व्यतिरिक्त योगशास्त्राशीं संलग्न असलेल्या इतर अनेक गोष्टी अशा आहेत कीं त्यांचें विवेचन वाचकांनीं अगोदर वाचल्यास चित्राच्या पार्श्वभूमीप्रमाणें तें त्यांना उपयुक्त होईल. कोणतेंही चित्र उठावदार दिसण्याकरितां त्याची पार्श्वभूमीही रंगवावी लागते आणि त्या पार्श्वभूमीसह तें चित्र पाहिलें म्हणजे त्याचा कांहीं अधिक ठसा चित्तावर उमटत असतो. ह्याचप्रकारें ह्या भूमिकेंतील योगशास्त्राशीं संलग्न असलेली चर्चा वाचकांनीं अगोदर वाचली तर योगशास्त्रा-विषयीं त्यांच्या मनांत आदर उत्पन्न होईल, तो अगोदरच उत्पन्न झाला असल्यास ही चर्चा वाचून तो अधिकच दुणावेल, योगशास्त्राचा ग्रंथतः आणि अनुष्ठानतः अभ्यास करण्यासाठीं मनाची जी पूर्वसिद्धता व्हावयास पाहिजे, ती त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होईल आणि ग्रंथवाचनापासून होणारा लाभ त्यांच्या पदरांत एकंदरींत अधिक प्रमाणांत पडेल.

चित्र उठावदार दिसण्याकरितां जशी त्याची पार्श्वभूमि रंगवावी लागते त्याप्रमाणेंच त्या चित्राला सुंदर चौकटींत काच लावून ठेविलें तर त्याला अधिक शोभा येते हेंही आपण पाहतोंच. वास्तविकपणें चौकट किंवा काच

ह्या वस्तूंचा प्रत्यक्षपणें त्या चित्राशीं कांहीं अंगांगीभाव नसतो हें खरें, पण उपांगें म्हणून तरी त्यांची जोड चित्राला द्यावी लागते. त्याचप्रमाणें योगशास्त्रांत ज्यांची चर्चा कोणत्याच सूत्रांतील विवरणांत करतां येत नाहीं व पार्श्वभूमीप्रमाणेंही ज्यांचा संबंध योगशास्त्राशीं येत नाहीं, पण ज्या गोष्टी ह्या ग्रंथाशीं दूरान्वयानें निगडित आहेत, अशाही कित्येक गोष्टी वाचकांपुढें मांडणें अवश्य आहे असें मला वाटतें; म्हणून त्या गोष्टी अगदीं मोकळ्या मनानें ह्या भूमिकेच्या द्वारा मी वाचकांपुढें मांडीत आहें.

ह्या ग्रंथ वाचण्यापूर्वी ज्या गोष्टींशीं वाचकांचा परिचय करून देणें मला अत्यंत अवश्य वाटलें त्या सर्व गोष्टी ह्या भूमिकेंतील एकोणतीस परिच्छेदांत मीं सांगितल्या आहेत. पहिल्या चार परिच्छेदांत मूळ पातञ्जलयोगदर्शन ह्याविषयीं आणि त्यावरील प्रस्तुतचा मराठी ग्रंथ ह्याविषयीं जें प्रास्ताविक म्हणून सांगणें अवश्य वाटलें तें सांगितलें आहे. पुढील पांच ते पंधरा ह्या परिच्छेदांत भारतीय मानसशास्त्र आणि पाश्चात्य मानसशास्त्र ह्यांचा थोडासा तुलनात्मक विचार केला आहे. वास्तविक हा तुलनात्मक विचार साकल्यानें करावयाचा झाला तर त्यावर एक स्वतंत्र मोठा ग्रंथ लिहावा लागेल; पण अशा तुलनात्मक विचाराची दिशा कळावी म्हणून येथें अगदीं थोड्या मुद्द्यांची व तीही अगदीं संक्षेपानें तुलना केली आहे. ह्यामुळें पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांतील अनेक महत्त्वाच्या गोष्टींचा नुसता उल्लेखही ह्या तुलनात्मक विवेचनांत होऊं शकला नाहीं. तथापि जो ऊहापोह ह्या परिच्छेदांतून केला आहे त्यावरून उभयमानसशास्त्रांच्या सरसनीरसतेची सामान्य कल्पना वाचकांस येईल, असा विश्वास वाटतो. पाश्चात्य मानसशास्त्रावरील सात-आठ प्रसिद्ध ग्रंथकारांचे पंधरा-सोळा ग्रंथ वाचून त्या शास्त्राविषयीं मला जें काय वाटलें तें मीं शक्य तेथें पाश्चात्य शास्त्रज्ञांच्याच शब्दांत व्यक्त केलें आहे. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राशीं ज्यांचा परिचय असेल त्यांच्याकरितांच हें विवेचन प्रामुख्यानें असल्यानें ह्या परिच्छेदांतील इंग्रजी उताऱ्यांचा मराठींत अनुवाद पुष्कळ ठिकाणीं केलेला नाहीं. ग्रंथविस्तार टाळण्यासाठीं निरुपायानें असें करणें भाग पडलें. ह्याबद्दल केवळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकांनीं क्षमा करावी. ह्यापुढील सोळाव्या परिच्छेदांत पातञ्जल-योग-शास्त्राची सामान्य रूपरेखा दिली आहे. पुढील "वेदान्तशास्त्र आणि पतञ्जलिप्रणीत अष्टाङ्गयोगशास्त्र हीं ब्रह्मविद्येचीं दोन अंगें होत" हा सतरावा परिच्छेद अत्यंत महत्त्वाचा होय. ह्या परिच्छेदांत 'पातञ्जल-योग-दर्शन द्वैती दर्शन होय' ही समजूत चुकीची आहे हें सप्रमाण सिद्ध करून ब्रह्मप्राप्तीसाठीं वेदान्तदर्शन ह्या उपपत्त्यात्मक (Theoretical) अंगाची जशी, तशीच पातञ्जल-योग-दर्शन ह्या प्रायोगिक (Practical) अंगाचीही अत्यंत आवश्यकता आहे असा सिद्धान्त स्थापिला आहे. ह्यासंबंधीं असें म्हणतां येईल कीं काठकोपनिषदांतील शेवटच्या श्रुतींत ज्या 'कृत्स्न योगविधी' चा उल्लेख आहे

तो योगविधि पतञ्जलिमुनींनीं योगदर्शनरूपी प्रबंध (Thesis) लिहून जगापुढें मांडला. ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावीं हा प्रबंध द्वैती व म्हणून वेदविरुद्ध आहे अशी चुकीची कल्पना रूढ होऊन अनेकांनीं ह्या योगदर्शनाच्या अंगीं द्वैतत्व आणि वेदविरुद्धत्व चिकटवून लेखन केलें आहे. हें सर्व लेखन म्हणजे योगदर्शनाच्या विरोधी असलेला प्रबंधच (Antithesis) होय. प्रस्तुत परिच्छेदांत पातञ्जल-योग-दर्शनाच्या अंगीं चिकटविण्यांत आलेलें हें द्वैतत्व आणि वेदविरुद्धत्व चुकीचें कसें आहे हें साधार विशद करून सांगितलें आहे व हें योगदर्शन अद्वैत ब्रह्मविद्येचें प्रायोगिक अंग होय असा सिद्धान्त मांडला आहे. एवंच, हा परिच्छेद म्हणजे पातञ्जलयोगाचें वेदानुसारित्व सिद्ध करणारा एक स्वतंत्र समन्वय प्रबंधच (Synthesis) होय. ह्यापुढील अठरा व एकोणीस ह्या परिच्छेदांत पुरुष व स्त्रिया ह्यांनीं ब्रह्मचर्यव्रत पाळल्यानें व्यक्तीचें व समाजाचें हित कसें सिद्ध होतें, ह्याचा विचार केला आहे. विसाव्या परिच्छेदांत पुनर्जन्मासंबंधीं थोडासा ऊहापोह केला आहे. एकविसाव्या परिच्छेदांत योगाभ्यास केव्हां, कोठें व कोणीं करावा ह्याचा विचार केला आहे. बाविसाव्यांत योगसूत्रांच्या पाठाबद्दल थोडी चर्चा केली आहे. तेवीस ते पंचवीस ह्या परिच्छेदांत योगदर्शनावरील संस्कृत, इंग्रजी व मराठीमधील निवडक वाङ्मयाची थोडी ओळख करून दिली असून अहिताग्नि राजवाडे व प्रा. फडके ह्यांनीं योगदर्शनाविषयीं जीं भ्रांत विधानें केलीं आहेत त्यांचा यथोचित विचार केला आहे. शेवटचे चार परिच्छेद समारोपात्मक आहेत. वाचकांस अशी विनंती आहे कीं मूळ ग्रंथ वाचण्यापूर्वी त्यांनीं ही भूमिका दृष्टीखालून घालावी.

२. वाचकांशीं हितगुज

सेवानिवृत्तीनंतरच्या जवळ जवळ बारा वर्षांतील परिश्रमांचें फळ वाचकांच्या पदरांत टाकतांना मला फार समाधान वाटत आहे. शक १८६१ च्या चैत्रांत एक सत्संकल्प केला तो सुहृदांच्या साहाय्यानें, वडील आणि सज्जन ह्यांच्या आशीर्वादांनीं आणि ईश्वराच्या कृपेनें आतां पुरा झाला आहे. स्वतःला आणि जनतेला उपयुक्त होईल अशा सत्कार्यांतच सेवानिवृत्तीचा काल घालवायचा असा मनाचा निश्चय करून पातञ्जल-योग-दर्शनाच्या अभ्यासाला शक १८६१ च्या रामनवमीच्या दिवशीं प्रारंभ केला. प्रत्यहीं आठ-नऊ तास ह्याप्रमाणें पहिलीं सात वर्षें मुख्यतः वेदान्त आणि योग ह्या शास्त्रांचा ग्रंथतः आणि अनुष्ठानतः यथाशक्ति अभ्यास केला. त्या अभ्यासाचें जें फल मला स्वतःला मिळावयाचें तें ह्या जन्मांत जितकें मिळणें शक्य आहे तितकें मिळालें आहे आणि पुढें आयुर्मान असेपर्यंत यथासंभव मिळत राहील. ह्या फळांतील अंश जनताजनार्दनाच्या सेवेला अर्पण करतां यावा म्हणून पुढील काळांत प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहून पुरा केला आणि आज तो त्यांच्या सेवेला अर्पण करीत असतां मला परम समाधान वाटत आहे.

ह्यासंबंधांत मला वाचकांशीं जें कांहीं बोलावेंसें वाटतें तें सर्व ह्या ग्रंथाच्या द्वारा मी त्यांच्याशीं बोलत आहें. ह्या पुस्तकाचे वाचक देशतः मजपासून कितीही दूर असले तरी ह्या ग्रंथाच्या द्वारा मी त्यांच्याशीं बोलूं शकतों. त्याचप्रमाणें कालतः दूर असलेल्या अनेक वाचकांशींही मी ह्या ग्रंथद्वारा बोलत राहीन ! योगदर्शनाचा वाढता अभ्यास ह्या ग्रंथाच्या साहाय्यानें मराठी वाचकांकडून आणि साहित्यिकांकडून व्हावा आणि ह्या ग्रंथाला मागें टाकील असा ग्रंथ मराठी भाषेंत व्हावा अशी माझी फार इच्छा आहे. ही इच्छा सफळ झाल्यावर देशतः व कालतः दूर असलेल्या वाचकांशीं होणारें माझें बोलणें सहजच बंद पडेल आणि ह्या ग्रंथाला कृतकार्यता लाभेल !

'योगशास्त्र' म्हटलें कीं पुष्कळ वाचक बिचकतात; कारण योग म्हणजे कांहीं अद्भुत व विलक्षण असें कांहींतरी आहे अशी अनेकांची समजूत झालेली असते; पण वाचकांनीं अशी कल्पना करून घेऊं नये; कारण इतर सर्व शास्त्रांप्रमाणें योगशास्त्रही कार्यकारणभावावर अधिष्ठित आहे; म्हणून हा ग्रंथ वाचल्यावर वाचकांची अशी खात्री होईल कीं कोणाही माणसानें योग्य दिशेनें व सतत प्रयत्न केला तर त्याची योगांत प्रगति होईल; योगशास्त्राबद्दलच्या त्याच्या अनेक भ्रामक कल्पनांचा निरास होईल; आणि शेवटीं मनःस्वास्थ्य, आरोग्य आणि आत्मसाक्षात्कार ह्यांचा लाभ करून देणारें हें शास्त्र आहे अशीही त्याची निश्चिति होईल.

ह्या ग्रंथाच्या वाचनाचा काळ हा वाचकांच्या आयुष्यांतील क्रांतिकारक काळ ठरेल अशी मला निश्चिति वाटते. ग्रंथाच्या केवळ एकाच वाचनानें वाचकांना स्वतःमध्यें विचारांचा थोडा तरी क्रांतिकारक बदल झाल्यासारखें वाटेल. ह्या ग्रंथांत शास्त्रीय सिद्धान्त ठिकठिकाणीं स्पष्ट केले आहेत. क्वचित् ठिकाणीं पुनरुक्ति झाली असें वाटेल, पण त्या त्या ठिकाणीं अवघड विवेचन सुस्पष्ट होण्यासाठीं अशी पुनरुक्ति आवश्यकच आहे हें कोणाही नवख्या वाचकास पटेल. पहिल्या वाचनाला ह्या शास्त्राची सामान्य रूपरेखाच कळेल, पण एवढ्यानें भागणार नाहीं. कारण हें शास्त्र अनुभवाचें आहे, म्हणून त्याचें यथाशक्ति अनुष्ठान करण्याची प्रवृत्ति अंतःकरणांत उत्पन्न होण्यासाठीं आणखी एक-दोन वेळां तरी हा ग्रंथ वाचावयास पाहिजे. प्रत्येक वाचनाच्या वेळीं कांहीं तरी नवा प्रकाश पडेल व योगाचा अभ्यास करावा ही [जन्मांतराभ्यस्त] वासना जागृत होऊन ती अधिकाधिक तीव्रतर होत जाईल आणि अशीं दोन-तीन वेळां पारायणें झाल्यानंतर श्री. प. प. केवलानंद सरस्वतीस्वामीमहाराज ह्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें "ज्याला उद्धरेदात्मनात्मानं असें करावयाचें असेल त्याला विचारपूर्वक अनुष्ठान करण्याच्या कार्यामध्यें नित्य उपयोगी पडणारें असें हें पुस्तक आहे," अशी प्रत्येक वाचकाची खात्री झाल्याविना राहणार नाहीं.

अशा ह्या ग्रंथाला वाचकानें दिलेली किंमत ही सामाजिक व्यवहारांतील एक आवश्यक बाब आहे खरी, तरी पण, वरीलप्रमाणें खात्री झाल्यानंतर वाचकांना ह्या शास्त्राची खरी किंमत कळेल व स्वतःच्या चित्ताचा विकास होण्यास ह्या ग्रंथापासून होणारें साहाय्य त्यांनीं लक्षांत घेतलें तर त्यांना ह्या ग्रंथाची आर्थिक किंमत क्षुद्रच वाटेल असा विश्वास वाटतो.

आपण सर्व जीव कैवल्यसाक्षात्काराच्या रोखानें प्रवास करणारे वाटसरू आहोंत. आपल्यापैकीं प्रत्येक जण ह्या जन्मांत किंवा 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्' म्हणजे कैवल्यसाक्षात्कारवान् होणारा आहे असें योगशास्त्रकारांचें मत आहे. सृष्टिनियमानुसार अनेक जन्मांनंतर होणारा हा आत्मसाक्षात्कार पौरुषप्रयत्नांनीं लवकर होणें शक्य असल्यानें हा पौरुषप्रयत्न कसा करावा हें सांगण्यासाठीं योगशास्त्राची प्रवृत्ति आहे. सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण प्रकृतीचे घटक असून प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या सर्व दृश्यजातांत ते सर्वदा विद्यमान असतात. आपलें चित्त दृश्यांतच अंतर्भूत होत असल्यानें चित्तांतही हे तीन गुण आहेतच. ह्या तीन गुणांचे क्रमशः प्रकाशशीलता, क्रियाशीलता आणि स्थितिशीलता हे तीन धर्म होत. त्रिगुणांपासून उत्पन्न झालेल्या दृश्यजातांत ह्या तीन धर्मांमुळें असें एक सामर्थ्य नांदत असतें कीं त्याच्या योगानें जीवमात्राला सुखदुःखांचे भोग घडावेत, त्या भोगांमुळें त्यांची कार्यकारणभावात्मक ज्ञानशक्ति वाढीस लागावी, वृद्धिंगत झालेल्या ज्ञानशक्तीमुळें त्यांना विषयोपभोगांतील दुःखांचें ज्ञान होऊन त्यांच्या अंतःकरणांत वैराग्य उत्पन्न व्हावें, वैराग्यामुळें चित्त अपवर्गाच्या म्हणजे मोक्षाच्या मार्गाला लागावें, ह्या मार्गाला लागल्यावर शास्त्रविहित कर्माचरणामुळें चित्तांतील मल नाहींसे होत जाऊन तें अत्यंत शुद्ध व्हावें आणि अशा शुद्ध झालेल्या चित्तांत प्रतिबिंबित असलेला जो चेतन पुरुष त्याचा साक्षात्कार चित्ताला व्हावा. हें जें दृश्याच्या ठिकाणचें सामर्थ्य त्याला योगशास्त्रकार पतञ्जलिमुनींनीं 'भोगापवर्गार्थता' किंवा 'अर्थवत्त्व' अशी संज्ञा दिली आहे. ह्यांतील भोगार्थतेच्या काळांत ज्ञानाची अल्पता असल्यामुळें चित्ताची ओढ सर्वस्वीं विषयोपभोगाकडेच असते. विषयसुख मिळावें व दुःख टळावें असा प्रयत्न होत असूनही सुख मिळतेंच किंवा दुःख टळतेंच असें होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर सुखाकरितां प्रयत्न करीत असतां तें न मिळतां दुःखच भोगावें लागतें असाही अनुभव अनेक वेळां येतो. मग असें कां व्हावें ह्याचा विचार चित्तांत सुरू होतो व त्याचें पर्यवसान चित्तांत विवेकशक्ति जागृत होण्यांत होतें. विवेकशक्तीचा उदय होतांच सुखदुःखांविषयींच्या कल्पनांत बदल होऊन इंद्रियजन्य विषयसुखापेक्षां श्रेष्ठ प्रतीचीं सुखें बुद्धीला गोचर होऊं लागतात आणि मग विषयोपभोगांपासून मन मुरडतें आणि तें त्यापेक्षां वरच्या पातळींतील सुखांकडे वळतें. असें झालें म्हणजे जीवाचा अपवर्गाच्या म्हणजे मोक्षाच्या दिशेनें प्रवास सुरू झाला असें समजावें. हा प्रवास शीघ्रतेनें होऊन

जीवाला श्रेष्ठ, श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम सुखें मिळत जावीं व अन्तीं तो ब्रह्मनिर्वाणास प्राप्त व्हावा ह्यासाठीं शास्त्रकारांनीं जे उपाय सांगितले आहेत त्यांत विहित कर्मांचें निष्काम आचरण, प्रणिपात-परिप्रश्न-सेवा इत्यादिकांनीं संतुष्ट झालेल्या आत्मसाक्षात्कारी सद्गुरूंचा अनुग्रह, नवविधा भक्तीमुळें प्रसन्न झालेल्या ईश्वराचा प्रसाद, मोक्षशास्त्रांचें परिशीलन आणि अष्टाङ्ग योगाचें अनुष्ठान हीं प्रमुख साधनें होत. ह्या साधनांपैकीं अष्टाङ्ग योगाचें स्वरूप काय, त्याचें अंतिम प्रयोजन कोणतें, त्यापासून प्राप्त होणारीं आनुषंगिक फळें कोणतीं, योगाचीं आठ अंगें कोणतीं व त्यांचें स्वरूप काय आणि ह्या अष्टाङ्गांचें अनुष्ठान कसें करावें इत्यादि गोष्टींचा सम्यग्विचार करण्याकरितां योगशास्त्राची प्रवृत्ति आहे. वरील साधनांपैकीं निष्काम कर्माचरण, आचार्यांचा अनुग्रह, ईश्वराचा प्रसाद, मोक्षशास्त्रांचें परिशीलन ह्या साधनांपेक्षां योगाभ्यासाचें महत्त्व विशेष आहे. कारण असें कीं वरील सर्व साधनांत समजून वा न समजून योगानुष्ठान साधकाच्याकडून घडत असतें. अर्थात् मग हें योगानुष्ठान नीट समजून हातून घडलें तर 'यदेव विद्यया करोति तत् वीर्यवत्तरं भवति' ह्या न्यायानें तें शीघ्रफलदायी कां होणार नाहीं? अर्थात् होईलच. ह्यासाठींच भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला जो ज्ञानोपदेश केला त्यांत योगाचें स्वरूप वगैरे उत्तम प्रकारें विशद करून त्या अष्टाङ्गयोगोपदेशाच्या अंतीं

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥

म्हणजे 'तपस्वी, ज्ञानी आणि कर्मी ह्यांच्यापेक्षां योगी अधिक असल्यानें तूं योगी हो' असा उपदेश केला आहे. योगशास्त्राचें हें सर्वोपकारित्व लक्षांत घेऊन मुमुक्षु साधकांना ह्या योगशास्त्राचें सम्यग्ज्ञान व्हावें म्हणून पतञ्जलिमुनींनीं वैदिक वाङ्मयांत जेथें जेथें योगशास्त्राचें विवेचन आलें आहे तेथून तें सर्व संकलित करून आणि त्यांत शास्त्रीय सुसंगति येण्याकरितां आपल्या स्वतःच्या ज्ञानाची आणि अनुभवाची भर घालून हें योगदर्शन सूत्ररूपांत ग्रथित केलें आहे.

साधकांस ह्या सूत्रमयशास्त्राचें ज्ञान सुलभतेनें व्हावें म्हणून अनेक संस्कृतज्ञ पंडितांनीं संस्कृत भाषेंत त्यावर अनेक टीकाग्रंथ लिहिले आहेत. हे सर्व टीकाग्रंथ आपआपल्या परीनें उपयुक्त आहेतच, पण ते संस्कृत भाषेंत असल्यानें ज्यांना संस्कृत भाषा अवगत नाहीं अशा साधकांना त्यांचा मुळींसुद्धां उपयोग नाहीं. अशा साधकांना योग-दर्शनांतील सूत्रांचा अर्थ व तो विशद होण्यासाठीं अवश्य असलेलें विवेचन मराठी भाषेंतून अभ्यासावयास मिळेल तर त्यांस ह्या शास्त्राचें ज्ञान होऊन अनुष्ठानाच्या कामींही त्याचा उपयोग होईल आणि ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या व उपयोगी शास्त्राच्या अध्ययनापासून आणि शास्त्रोक्त अनुष्ठाना-पासून महाराष्ट्रीय जनता जी पराङ्मुख झाली आहे ती ह्याकडे वळण्याला हें एक

उत्तम साधन होईल असें वाटल्यावरून ह्या योगदर्शनावर हा सार्थ आणि सविवरण ग्रंथ लिहिला आहे. हा ग्रंथ लिहितांना योगदर्शनावरील कोणत्याही टीकाग्रंथाचें भाषांतर अथवा रूपांतर केलेलें नाहीं, तर प्रसिद्ध असलेल्या दहा-बारा संस्कृत टीका, प्रा. सुरेंद्रनाथ दासगुप्ता, डॉ. बेहनन्, प्रा. वुड्स, इत्यादि विद्वानांचे पातञ्जलयोगावरील इंग्रजी पांच-सहा ग्रंथ आणि योगशास्त्रावर आजपर्यंत मराठींत झालेलें बहुतेक सर्व वाङ्मय ह्या सर्वांचें यथामति आलोडन करून, संस्कृत टीकाग्रंथांतील न्यायवैशेषिकादि शास्त्रानुसार आढळणारे पूर्वोत्तर पक्ष व पारिभाषिक मोडणी वगळून, असंस्कृतज्ञ साधकाला योगशास्त्राचा परिचय व्हावा व योगानुष्ठानाच्या कामीं थोडेंबहुत साहाय्य व्हावें एवढ्यापुरतें वरील ग्रंथांचें मधुकरी वृत्तीनें सारग्रहण करून हा ग्रंथ लिहिला आहे.

योगशास्त्र हें केवळ बुद्धिगम्य असें शास्त्र नसून पदार्थ-विज्ञानशास्त्रादिकां-प्रमाणें प्रत्यक्ष प्रयोगांनीं सिद्ध होणारें शास्त्र आहे. अभाव हा पदार्थ मानावा कीं मानूं नये, अथवा पदार्थ सहा मानावेत कीं सात मानावेत, किंवा प्रमाणें तीनच मानावींत कीं अधिक मानावींत अशांसारख्या बुद्धिनिष्ठ प्रश्नांच्या उत्तरांत दुमत होणें शक्य आहे, पण चित्ताच्या वृत्तींचा संपूर्णतया निरोध झाला असतां असंप्रज्ञात समाधींत कैवल्यानुभव घडतो, अशा अनुभवसिद्ध गोष्टीसंबंधीं दुमत होण्याला वाव मुळींच नसतो. अशा प्रकारें योगशास्त्र हें अनुभव-सिद्ध शास्त्र असल्यामुळें त्यांतील प्रमेयांत दुमत होण्याला वास्तविक वाव नसला पाहिजे; पण प्रत्यक्षतया असें दिसून येतें कीं कित्येक महत्त्वाच्या बाबतींत टीकाकारांत मतभेद आहेत. कोठें कोठें तर कांहीं टीकाकारांनीं इतर कोणा टीकाकारांच्या भिन्न मताचा उल्लेख करून तें चुकीचें कसें आहे ह्याबद्दलचें आपलें मत प्रतिपादिलें आहे. एक टीकाकार तर असा 'निपटधृष्ट' आहे कीं त्यानें श्रीमच्छंकराचार्यांसारख्या अलौकिक बुद्धीच्या आत्मसाक्षात्कारी महापुरुषाच्या मतांतराचा उल्लेख करतांना त्यांना उद्देशून 'वेदान्तिब्रुव' असा अपशब्दही वापरला आहे. अशा स्थितींत विवादास्पद ठिकाणीं मराठींत विवरण करणें हें मोठें अवघड काम होऊन बसतें. ह्या ग्रंथाचा उद्देश मराठी वाचकांस योगदर्शनांतील सूत्रांचें अर्थज्ञान चांगल्या प्रकारें होऊन त्यांच्या मनांवर सत्संस्कार घडावेत आणि प्रत्यक्ष योगाभ्यासाच्या कामीं थोडेंबहुत मार्गदर्शन आणि साहाय्य व्हावें एवढाच असल्यानें वरीलसारख्या विवादास्पद ठिकाणीं कोणत्या टीकाकाराचा अर्थ ग्राह्य किंवा अग्राह्य आहे व तो तसा कां आहे ह्याबद्दलचें विवेचन कोठेंच केलें नाहीं. मराठी वाचकांच्या बुद्धीला संस्कृतमधील शास्त्रांचा परिचय आणि संस्कार नसल्यामुळें अशा प्रकारचें विवेचन त्यांना दुर्बोध झालें असतें व त्याचा उपयोगही त्यांना झाला नसता. तसेंच प्रकृत ग्रंथलेखकाला संस्कृत भाषेचें आणि न्यायवैशेषिकादि साही शास्त्रांचें अध्ययन प्राचीन परंपरागत पद्धतीनें व अगदीं पद्धत असें झालेलें नाहीं. त्याचप्रमाणें

यथामति योगाभ्यास करीत असतांना योगारूढ आत्मसाक्षात्कारी महापुरुषाचा दीर्घकाल सहवास लाभून त्यांच्या सतत मार्गदर्शित्वाखालीं सांप्रदायिक मार्गांनीं योगानुभव प्राप्त झाला आहे अशीही वस्तुस्थिति नाहीं, ह्यामुळें वरीलसारख्या विवादास्पद ठिकाणीं प्रकृत ग्रंथलेखकास ज्या टीकाकाराचें विवेचन अधिक सयुक्तिक व स्वतःच्या अल्प अनुभवाशीं अधिक मिळतें असें वाटलें तदनुसार शांतील विवेचन केलेलें आहे. त्यांतही क्वचित् प्रसंगीं योग-भाष्यकार आणि टीकाकार ह्यांनीं केलेले अर्थ बाजूस ठेवून जे स्वतंत्र अर्थ अधिक सयुक्तिक व स्वानुभवाशीं मिळते असे वाटले तेच दिले आहेत. काव्यालंकारभूषण पंडित खुपेरकरशास्त्री ह्यांनीं आपल्या अभिप्रायांत म्हटल्याप्रमाणें अशा ' मतभेदाचें प्रदर्शनही तत्त्वबुभुत्सूंना विचार करावयास लावील ' असा भरंवसा वाटतो. एक धोरण मात्र अगदीं प्रयत्नपूर्वक पाळण्यांत आलें आहे आणि तें असें कीं कोणत्याही सूत्रावरील विवेचन मूळ सूत्राशीं विसंगत अथवा विरोधी न व्हावें. ह्यामुळें श्री. प. प. केवलानंदसरस्वती स्वामीमहाराज ह्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें ' सौत्र विधानें सत्तर्कानें सिद्ध केलीं आहेत हें विवरणाचें वैशिष्ट्य ' वाचकांच्याही अनुभवास आल्याविना राहणार नाहीं. वरील मुख्य धोरण संभाळून, ज्या शास्त्रीय मुद्द्यांचें विवेचन मराठी वाचकांच्या दृष्टीनें अनावश्यक वाटलें त्या ठिकाणीं संक्षेप केला आहे आणि वाचकांना योग्य मार्गदर्शन होऊन त्यांच्या मनावर सत्संस्कार घडतील आणि त्यांस आत्मनिरीक्षण करतां येईल असें वाटलें तेथें विवरणांत आवश्यकतेप्रमाणें विस्तारही केला आहे.

मराठी भाषेंतून योगदर्शनाचा परिचय करून देण्याचे आजवर जे प्रयत्न झाले आहेत त्यांचा उल्लेख ह्या भूमिकेंत यथाक्रम येईलच. त्यांच्या गुणदोषांचें विवेचन न करतां स्वानुभवावरून त्यांविषयीं इतकें सामान्यपणें म्हणतां येईल कीं योगजिज्ञासूला त्यांपासून पाहिजे तितकें समाधान होऊं शकत नाहीं. त्या सर्व प्रयत्नांपेक्षां ह्या ग्रंथानें मराठी वाचकांचें अधिक समाधान व्हावें आणि प्रत्यक्ष योगानुष्ठानाच्या कामीं त्यांस थोडेंबहुत मार्गदर्शन व साहाय्य व्हावें अशी दृष्टि ठेवून हा प्रयत्न केलेला आहे. वाचकांना नम्र विनंती कीं **' सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः '** ह्या गीतासिद्धान्ताला प्रस्तुत लेखकही अपवाद नसल्यामुळें त्याच्या हातूनही प्रमाद घडले असणें सर्वथा शक्य आहे, आणि तसे ते घडले आहेत ह्याची जाणीवही त्याला आहे. ह्यामुळें ह्यांतील अर्थाचें ग्रहण करीत असतां त्यांनीं आपली बुद्धि स्वतंत्र ठेवून जेवढा अर्थ पटेल तेवढाच घ्यावा. त्याचप्रमाणें तज्ज्ञ वाचकांस अशी विनंती कीं त्यांस ह्या ग्रंथांतील विवेचनांत दोषस्थळें आढळल्यास तीं त्यांनीं कृपा करून लेखकास कळवावीं. दुसऱ्या आवृत्तीचा सुयोग ह्या ग्रंथाला लाभल्यास तज्ज्ञ वाचकांनीं दाखविलेल्या दोषस्थळांचा विचार करून ती आवृत्ति अधिक निर्दोष करतां येईल.

येथें आणखी एका गोष्टीचें स्पष्टीकरण करणें अवश्य आहे. योगदर्शन हें आपल्या अत्यंत महत्त्वाच्या सहा शास्त्रांपैकीं एक शास्त्र आहे. शास्त्र म्हटलें कीं त्याचे कांहीं संकेत रूढ झालेले असतात आणि परिभाषा ठरलेली असते. शास्त्रीय विवेचन करीत असतां त्या शास्त्रांत रूढ असलेले सांकेतिक व पारिभाषिक शब्द कांहीं विवक्षित अर्थानेंच सर्वत्र योजावे लागतात. अशा ठिकाणीं त्या शास्त्रांत रूढ नसलेले पर्याय शब्द वापरल्यास अर्थहानि होते आणि त्या शब्दांचा विस्तृत अर्थ प्रत्येक ठिकाणीं देत बसल्यानें उगीच ग्रंथविस्तार होत असतो. ह्यामुळें ते ते शब्द जसेच्या तसेच वापरणें सोयीचें असतें. अशा शब्दांचा विवक्षित अर्थ योगशास्त्रांत कोणता आहे हें वाचकांस चटकन् काढतां यावें म्हणून अशा सर्व शब्दांची स्वतंत्र सूची परिशिष्टांत दिली आहे. वाचकांनीं आवश्यकतेप्रमाणें कोणताही शब्द कोणत्या पादांत व सूत्रांत आला आहे हें ह्या सूचीवरून पाहावें आणि त्या सूत्राचें विवरण पाहावें म्हणजे अशा सांकेतिक व पारिभाषिक शब्दांचे विवक्षित अर्थ त्यांस सहज समजतील.

३. ग्रंथनिर्मितीचा इतिहास

योगदर्शनाच्या कैवल्यपादांतील आठव्या आणि नवव्या सूत्रांत जन्मांतरींच्या वासना व्यक्त दशेला कशा येत असतात ह्याची उपपत्ति सांगितली आहे. जाति, आयुष्य आणि भोग हा पूर्वकर्मांचा विपाक असून त्याला अनुगुण असलेल्या वासना व्यक्त दशेला येत असतात असें आठव्या सूत्रांत सांगितलें आहे. पूर्वसुकृतामुळें मला ब्राह्मण वर्णांत आणि सात्त्विक, पापभीरु व स्वधर्माचाररत अशा सत्कुलांत जन्म प्राप्त झाला. सात्त्विकता आणि पापभीरुता ह्यांचें जणूं मूर्तिमंत प्रतीकच अशी माझी आई होती आणि आत्मौपम्यानें सर्वांचीं सुखदुःखें जाणून व समाईक कुटुंबांतील पंचवीस-तीस व्यक्तींचीं मनोगतें सांभाळून सर्वांशीं समतेनें वागण्याइतक्या अन्तर्निष्ठ व व्यापक वृत्तीचे माझे वडील होते. कोणत्या हेतुस्तव हें मला ठाऊक नाहीं, पण माझ्या मातापितरांनीं माझें उपनयन मला नुकतें सहावें संपून सातवें वर्ष लागल्याला महिना झाला नाहीं तोंच केलें. 'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्... ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे' असें मनुस्मृतींत सांगितलें आहे. सामान्यतः गर्भवासांतील नऊ महिने धरून आठव्या वर्षांत ब्राह्मणबालकाचें उपनयन करावें आणि पुत्राला ब्रह्मवर्चस प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असल्यास त्याचें उपनयन पांचव्या वर्षींही करावें हा वरील मनुवचनांचा आशय आहे. माझें उपनयन लवकर झाल्यानें बुद्धीला फाटे फुटण्यापूर्वीं ब्राह्मण्याचे संस्कार 'प्रसुप्त' अवस्थेंतून 'तनु' अवस्थेंत येऊं लागले होते (पाद २, सूत्र ४). त्यांतच हे संस्कार उदार अवस्थेंत येण्याला आणखी एक फारच अनुकूल गोष्ट माझ्या सुदैवानें माझ्या दृष्टीपुढें सतत नांदत असे. ही गोष्ट म्हणजे माझे सर्वांत थोरले चुलते कै. गणेश रघुनाथ कोल्हटकर —

ज्यांस आम्ही सर्व कुटुंबीय दादा ह्या नांवानें संबोधीत असूं — ह्यांची स्वधर्मा-वरील निष्ठा आणि त्यांचा संस्कृत व मराठी भाषांमधील निवडक अध्यात्म-ग्रंथांचा संग्रह व अभ्यास. ह्या अनुकूल सामग्रीचा न कळत असा परिणाम होत राहिला कीं सतराव्या वर्षी इंग्रजी सातवीपर्यंतचें शिक्षण संपेपर्यंत माझें संध्या, तृचाकल्पनमस्कार, पुरुषसूक्त, देवपूजा, ब्रह्मयज्ञ, वैश्वदेव, त्रिसुपर्ण, यज्ञोपवीताभिमंत्रणविधि, अथर्वशीर्ष, सौर, रुद्र, पवमान आणि ऐतरेयोपनिषद् इतकें वेदाध्ययन आणि विष्णुसहस्रनाम व गीतेचे अठरा अध्याय इतकें पठण पुरें झालें होतें. दादांची स्वधर्माचरणावर फार निष्ठा असल्यामुळें घरांत पञ्चमहायज्ञ, देवपूजा, इत्यादि नित्य होत असून आम्हां मुलांना देवपूजा, वैश्वदेव, इत्यादि करण्याचा प्रसंग वारंवार येत असे. दादांचा वरील नित्यकर्माव्यतिरिक्त गीता, विष्णुसहस्रनाम, इत्यादि स्तोत्रांचा नित्यपाठ होत असे. ते आपल्या ग्रंथांना फारच आदरपूर्वक जपत असत; जणुं काय ग्रंथ म्हणजे साक्षात् त्या त्या विभूतीच ग्रंथरूपानें आपल्यापुढें आहेत असें त्यांस वाटे. दादांची आपल्या ग्रंथांवर इतकी निष्ठा असल्यामुळें ह्या ग्रंथांचीं दप्तरें अत्यंत व्यवस्थितपणें त्यांनीं ज्या कमानींत ठेवलेलीं असत ती कमान मला देवघरासारखी पवित्र वाटे व त्या पुस्तकसंग्रहाकडे मी मोठ्या आदरभावानें पाहत असें.

येणेंप्रमाणें ब्राह्मणवर्णांत आणि सत्कुलांत जन्म, अगदीं बालवयांत झाललें उपनयन, डोळ्यांपुढें दादांचें निष्ठापूर्वक धर्माचरण आणि त्यांच्याकडून होणारें त्या ग्रंथांचें परिशीलन, इत्यादि सात्त्विक सामग्रीमुळें माझ्यांतील प्रसुप्त असलेले धर्मसंस्कार हळूहळू जागे होत असतां दादांच्या पुस्तकांतील सार्थ गीतेवरून गीतेंतील पहिला अध्याय मुळासह वाचावा अशी इच्छा एके दिवशीं उत्पन्न झाली आणि लागलींच तें पुस्तक काढून तो अध्याय मीं वाचून काढला. अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं युद्धारंभीं केलेला ज्ञानोपदेश म्हणजेच ही गीता इतकेंच ज्ञान त्या वेळीं मला होतें. पण पहिला अध्याय वाचल्यावर आज आपण एक फार चांगली गोष्ट केली, असें एक प्रकारचें अपूर्व समाधान मनाला प्रथम त्या दिवशीं वाटलें. नंतर प्रत्यहीं थोडा भाग ह्याप्रमाणें सर्व अठरा अध्याय भाषांतरासह माझे वाचून झाले. त्या वेळीं मी पंधरा वर्षें वयाचा होतों व इंग्रजी पांचवींत शिकत होतों. संस्कृत श्लोक मला मुळींसुद्धां समजले नव्हते पण अर्थावरून मात्र थोडाबहुत बोध होत असे. त्यांतील सहाव्या अध्यायांतील पुढील श्लोकांच्या अर्थाचा ठसा त्यांतल्या त्यांत माझ्या मनावर जास्त उमटला. ते श्लोक असे —

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥

ह्या श्लोकांचा अर्थ वाचल्यावर त्यांत सांगितल्याप्रमाणें आपण यथाशक्ति ध्यानाभ्यास करीत जावा असें मनापासून वाटूं लागल्यामुळें अगदीं थोडा वेळ कां होईना पण प्रत्यहीं मी ध्यानाभ्यास करूं लागलों. गीतार्थ वाचल्यावरून ही बुद्धि मला झाली म्हणून माझी गीतेवरही भक्ति जडली व प्रति दिवशीं एखादा अध्याय वाचायचा हा नियमही मीं तेव्हांपासून धरला. ह्या सुमारास उन्हाळ्याच्या सुट्टींत मी माझ्या धाकट्या चुलत्यांच्याकडे तासगांवीं गेलों होतों. त्यांनीं स्वतःकरितां गीतेची एक सुंदर प्रत विकत आणिली होती. ती त्यांच्याजवळ मीं मागितली पण नित्यपठणास ती त्यांस पाहिजे असल्यानें त्यांनीं दिली नाहीं, ह्यामुळें माझा फार हिरमोड झाला. अशा हिरमोडाचा प्रसंग गीतेच्या बाबतींत तरी पुनः केव्हांही येऊं द्यायचा नाहीं अशा विचारानें पुनः गीतेच्या पुस्तकाची आवश्यकताच लागूं नये म्हणून मी घरांतील दादांच्या पुस्तकावरून गीतेंतील श्लोक पाठ करूं लागलों व सुमारें सहा महिन्यांत अठरा अध्याय पाठ केले व प्रत्यहीं अठरा अध्याय म्हणूं लागलों. वर प्रत्यहीं थोडा वेळ ध्यानांत घालवूं लागलों म्हणून म्हटलें आहेच; त्या अभ्यासासाठीं प्रथम हनुमंताची मूर्ति घेतली. हनुमान हें आरोग्य व सामर्थ्य ह्यांचें दैवत असल्यामुळें आणि त्या वयांत आरोग्य व सामर्थ्य हीं प्राप्त व्हावींत अशी नैसर्गिक ओढ असल्यामुळें मी सहजच हनुमंताचें ध्यान अतिशय एकाग्रमनानें करीत असें. हा ध्यानाभ्यास चालू असतां गीतेचे अठरा अध्याय आणि विष्णुसहस्रनाम ह्यांचा प्रत्यहीं पाठ करून नित्यपाठाचा ग्रंथ म्हणून दासबोधांतील एक दोन समास तरी नित्य नियमानें मी वाचीत असें. एके दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारास मला स्वप्न पडलें. स्वप्नांत रामरक्षेच्या आरंभीं वर्णिलेलें प्रभु रामचंद्राचें ध्यान अगदीं टळटळीतपणें दिसलें. अधिक असें दिसलें कीं मारुतिरायांनीं प्रभु रामचंद्रांच्या पायांवर मस्तक ठेविलें आहे आणि माझ्यासमोर उजव्या हाताला श्रीसमर्थ रामदासस्वामी उभे आहेत. रामचंद्रांची ती नयनमनोहर तेजोमय मूर्ति डोळे भरून मी पाहत असतां श्रीसमर्थ मजकडे पाहत व रामरायाकडे हातानें दाखवीत मला म्हणाले, "प्रभु रामचंद्रासारखें दैवत आणि दासबोधासारखा ग्रंथ हीं दोन तुजजवळ असतां तुला कशाचीही काळजी नको." समर्थांचें हें वाक्य पुरें होतांच मी जागा झालों! ह्या स्वप्नाचा ठसा चित्तावर इतका उठला कीं त्या स्वप्नाची आठवण होतांच आज अर्ध शतकानंतरही तें स्वप्न जणूं काल पडलें इतक्या टळटळीतपणें तें डोळ्यांपुढें उभें राहतें आणि अंगावर हर्षरोमांच उभे राहतात. योगदर्शनाच्या प्रथम पादांतील अडतिसाव्या सूत्रानुसार अभ्यास करतांना ह्या स्वप्नानुभवाचा फारच उपयोग झाला. मारुतीचें शरीर व सामर्थ्य हीं जरी ध्यानास आलंबन म्हणून चांगलीं असलीं तरी मारुतीचें मुख ध्यानाभ्यासास आकर्षक न वाटतां विकर्षकच वाटत असे; ह्यामुळें वरील स्वप्न पडल्यानंतर मारुतिरायाची व समर्थांची ती आज्ञाच समजून मी स्वप्नांत पाहिलेली प्रभु रामचंद्रांची मूर्तीच ध्यानास आलंबन म्हणून घेऊं

लागलों; पण ध्यानाचें हें आलंबन मला लवकरच सोडावें लागलें. राम आणि सीता ह्यांना अभेदरूपानें पाहण्याची पात्रता त्या वयांत चित्तांत उत्पन्न झालेली नव्हती आणि 'वामङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचन' असलें श्रीरामाचें संयुक्त ध्यान करणें अवघड जाऊं लागलें. ह्यामुळें मी लवकरच गणपतीचें व नंतर श्रीदत्तात्रेयाच्या मूर्तीचें ध्यान करूं लागलों. त्या वेळीं दत्ताची रविवर्म्यानें काढलेली मोठी नयनमनोहर चित्रकृति विकत मिळूं लागली होती. ती विकत घेऊन तिच्यासमोर ध्यानाभ्यासाला बसूं लागलों. ह्याप्रमाणें सात आठ वर्षें गेलीं. पुढें शक १८३० मध्यें आम्हीं ज्या वाड्यांत बिऱ्हाडानें राहत होतों तो वाडा (भाऊबंदकीच्या कलहांत) एका रात्रीं भस्मसात् झाला व त्यांत आमच्या अंगांत असलेल्या कपड्यांव्यतिरिक्त इतर सर्व प्रपंचपसारा भस्मसात् झाला; अर्थात् माझी ध्यानाची तसबीरही जळून खाक झाली हें सांगणें नकोच. पुनः नवी तसबीर विकत घ्यायच्या विचारांत असतां ईश्वरी योगायोगानें ब्रह्मचर्यांतून एकदम चतुर्थाश्रमाचा स्वीकार केलेले आणि ध्यानधारणादिकांत पुष्कळ प्रगत झालेले एक विरक्त संन्यासी तीर्थयात्रा करीत असतां आमच्या घरीं एक दिवस वास्तव्यास आले. ध्यानासंबंधीं बोलत असतां त्यांनीं असें सांगितलें कीं 'ज्याला गायत्रीचा उपदेश झाला आहे त्यानें सहस्ररश्मि भगवान् श्रीसूर्यनारायणाचेंच ध्यान करावें हें शास्त्र-विहित होय.' त्यांचें हें म्हणणें मनाला पटल्यामुळें त्या वेळेपासून ध्यानकाळीं सूर्याचें तेजोमंडलच ध्यानाचें आलंबन म्हणून घेऊं लागलों. योगदर्शन पाद १, सूत्र १७ ह्यांतील सानंद-संप्रज्ञाताच्या अभ्यासास लागेपर्यंत म्हणजे वयाच्या छप्पन-सत्तावन वर्षांपर्यंत हाच ध्यानाभ्यास फुरसती-प्रमाणें करीत असें. सानंद-सास्मित इत्यादींच्या अभ्यासास लागल्यावर सूर्यमंडळाचें ध्यान आपोआपच सुटलें.

अशा रीतीनें सेवानिवृत्तीनंतर पातञ्जलयोगदर्शनाच्या साहाय्यानें योगानुष्ठानास प्रत्यक्षपणें लागेपर्यंत ध्यानाभ्यासाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याच योगांगाची माहिती मला नव्हती व म्हणून कोणत्याच इतर अंगाचें अनुष्ठान घडलें नाहीं. पण ध्यानाभ्यासांत प्रगति होत होती व अनुकूल काल येईल तेव्हां अधिक योगाभ्यास करावा अशी ओढ चित्तांत निर्माण झाली होती. ह्या सुमारास पुण्यांतील आचार्यकुलाचे संस्थापक कै. वे. शा. सं. आचार्यभक्त विष्णुशास्त्री बापट ह्यांचा परिचय होऊन त्याचें पर्यवसान त्यांच्या स्नेहांत झालें होतें. योगदर्शना-व्यतिरिक्त इतर सर्व दर्शनांचीं भाषांतरें त्यांनीं प्रकाशित केलीं होतीं. एकदां सज्जनगडला जायला म्हणून ते आले असतां आमच्या घरींच उतरले होते. मी त्यांस 'इतर सर्व दर्शनांचें व योगदर्शनापुढचें जें वेदान्तदर्शन त्याचेंही भाषांतर आपण प्रसिद्ध केलें असून योगदर्शनच एकटें अजून मराठींत कां आणलें नाहीं?' म्हणून विचारिलें. हा प्रश्न केल्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें कीं 'नुसता ग्रंथाचा अभ्यास करून योगदर्शनाचें भाषांतर करतां येणार नाहीं.

त्यासाठीं योगांगाचें थोडेंतरी प्रत्यक्ष अनुष्ठान करणें आवश्यक आहे: तशी फुरसत मिळाली म्हणजे मग मी योगदर्शन लिहीन.' आणि पुढें लागलीच तें मला म्हणाले, 'मींच योगदर्शन लिहावयास पाहिजे असें नाहीं. तुम्हीं तें लिहा.' त्या वेळीं त्यांचें हें बोलणें मी विनोदाचेंच समजलों, पण माझ्या मनांत तेव्हांपासून त्याचे सूक्ष्म पडसाद स्थिर झाले. पुढें आणखी एक योग आला. रियासतकार सरदेसाई ह्यांचे, शिवरायांच्या अंगांत देवीचा संचार होत असे, ह्याविषयींचे विचार माझ्या वाचनांत आले. शिवचरित्रांत त्यांनीं ह्यासंबंधीं पुढील वाक्यें घातलीं आहेत: "पुष्कळदां आपला बेत जवळच्यास पसंत पडला नाहीं तर देवीचा कौल घेऊन तदनुसार तो आपलें उद्युक्त सिद्धीस नेई" (पृ. २१५). "भवानी देवीचा कृपाप्रसाद भक्तिभावानें संपादन करण्याची त्याची वहिवाट नेहमींचीच होती. अशा भक्तिभावांत खरोखर त्याची मनाची श्रद्धा किती होती अथवा त्यांत केवळ लोकोपचार किती होता हें ठरविणें कठीण आहे" (पृ. २२३). हे विचार मला अयोग्य वाटले व अंगांत देवीचा संचार होणें हें गूढ उकलण्यासाठीं योगशास्त्राचा अभ्यास करावा अशी स्पष्ट कल्पना अंतःकरणांत उत्पन्न झाली.

पुढें, शिवकालीन स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगाला महाराजांनीं प्रत्यक्ष प्रारंभ कोणत्या वर्षी केला, ह्या विषयावर निबंध तयार करीत असतां शिवचरित्राचा अधिक अभ्यास करावा लागला. हा अभ्यास करीत असतां त्यांच्या चरित्रांतील कांहीं अद्भुत पण ऐतिहासिक घटना ध्यानांत घ्याव्या लागल्या आणि त्यांवरून अशी निश्चिति झाली कीं शिवाजीमहाराज हे एक महाकर्तृत्ववान् राजकारणी पुरुष होते असेंच केवळ नसून ते गीतेंतील 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' ह्या वचनांत वर्णिलेले एक योगभ्रष्ट महापुरुष होते! अर्थात् मग 'त्यांच्या अंगांत देवीचा संचार होत असे' ह्या गोष्टीसंबंधीं रियासतकार सरदेसाई ह्यांनीं जे विचार प्रकट केले होते ते अगदींच अनुचित, अनभिज्ञपणानें केलेले आणि त्या महापुरुषाच्या एकंदर चरित्राला निष्कारण कमीपणा आणणारे आहेत अशी निश्चिति झाली आणि देवीचा संचार अंगांत होणें ही काय गोष्ट आहे ह्याची आपल्यापुरती तरी उपपत्ति समजण्यासाठीं योगशास्त्राच्या ग्रांथिक अभ्यासास मीं प्रारंभ केला.

त्यानंतर शक १८५७ मध्यें माझे परमस्नेही डॉ. वा. वि. आठल्ये ह्यांच्या 'Principles of Medicine and Homeopathy' ह्या ग्रंथाचा प्रकाशन समारंभ झाला. त्या वेळीं त्यांच्या अभिनंदनप्रसंगीं पातञ्जलयोगदर्शनाचें आनंदाश्रमाचें पुस्तक त्यांना मीं भेट म्हणून दिलें. डॉक्टरांची शास्त्रजिज्ञासा फार तीव्र असल्यानें पुढें थोड्याच दिवसांत ते मला म्हणाले, "अहो! हें पुस्तक तुम्हीं मला दिलेंत खरें पण त्यांतील सूत्रांचा निदान स्थूलार्थ तरी तुम्हीं मला सांगितल्याविना

तें पुस्तक ठेवून मला काय उपयोग ?" तेव्हां त्यांच्या इच्छेनुसार योगसूत्रांचा स्थूल अर्थ मीं त्यांस व आम्हां उभयतांचे स्नेही श्रीयुत बहुलेकर – 'हंस' पत्राचे संपादक – अशा दोघांस सांगितला. हा अर्थ सांगतांना 'विद्या दुसऱ्यास दिल्यानें कमी न होतां वृद्धिंगत होते' ह्या सुभाषिताचा मला चांगलाच अनुभव आला. सूत्रार्थ सांगण्यापूर्वी त्या सूत्राचें पूर्वावलोकन व मनन करावें लागे. हें करीत असतां सूत्रांचा आशय माझा मलाच अधिक स्पष्ट होई. पुढेंमागें आपल्यास सवड झाली तर योगदर्शनावर सार्थ आणि सविवरणात्मक असें एखादें पुस्तक आपण मराठी भाषेंत लिहूं शकूं आणि लिहावेंच अशी स्पष्ट कल्पना नव्हे, तर असा अगदीं स्पष्ट संकल्पच ह्या वेळीं माझ्या मनांत स्फुरला. योगदर्शनावर मराठींत ग्रंथ लिहिण्याचा निर्धार करून प्रत्यक्ष त्या उद्योगास मी लागलों तें विमाकंपनीच्या नोकरींतून निवृत्त झाल्यानंतरच्या काळांत होय.

नाइलाजानें पत्कराव्या लागलेल्या इंग्रजाच्या नोकरीचा दहा वर्षांनंतर मीं राजीनामा दिला आणि मोठ्या हौसेनें सातारा येथील वेस्टर्न इंडिया विमा-कंपनीच्या स्थापनेच्या अगदीं प्रथम दिवसापासून त्या कंपनींत नोकरी धरली होती. कंपनीचे पहिले कर्णधार श्री. आण्णासाहेब चिरमुले माझ्या आधीं चार वर्षें सेवानिवृत्त झाले होते. साठ वर्षेंपर्यंत नोकरी करून मग मी सेवानिवृत्त व्हावयाचें हें नोकरीच्या आरंभींच ठरलें होतें. माझी नोकरी २३ वर्षें झाल्यानंतर नोकरीचे नियम नव्यानें करण्यांत आले व त्यांत ५५ व्या वर्षी नोकरानें सेवा-निवृत्त व्हावयाचें असें ठरविण्यांत आलें. ह्या नियमानुसार पांच वर्षें अगोदर सेवानिवृत्त व्हावयाचा प्रसंग अगदीं अनपेक्षितपणें आल्यामुळें आर्थिक दृष्ट्या मजवर मोठें संकट गुदरल्यासारखें झालें. ह्यापूर्वी साठाव्या वर्षी निवृत्त व्हावयाचें ह्या हिशेबानें मीं माझ्या आयव्ययादिकांची मांडणी केली होती ती सर्व विसकटून गेली. पांच वर्षें अगोदर सेवानिवृत्त व्हावें लागल्यामुळें पगार व प्रॉव्हिडंट फंड मिळून सुमारें बारा हजार रुपयांचें नुकसान सोसावें लागणार होतें. ह्यामुळें आतां पुढें काय हा प्रश्न मला भेडसावूं लागला. आतां पुढची मांडामांड पुनः नव्यानें कशी करावयाची ह्याविषयीं घरचा विचार घेणें अवश्य होत. कालिदासानें 'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ' असें गृहिणीचें वर्णन केलें आहे. ह्यांतील 'ललिते कलाविधौ प्रियशिष्या' हा अनुभव गरिबींत असलेल्या प्रापंचिकांना नसला तरी पहिले दोन अनुभव अनुकूल गृहिणी लाभलेल्या भाग्यवान प्रापंचिकांना नित्याचे असतात. मी घरीं जाऊन एकंदर परिस्थितीची स्पष्ट कल्पना दिली. तास दोन तास सर्व परिस्थितीची मनमोकळेपणानें चर्चा केली आणि आपला निश्चित विचार काय झाला असेल तो सांगण्याबद्दल गृहराज्यांतील सचिवाला सुचविलें. सचिवाकडून मला अगदीं निःसंदिग्धपणें पुढीलप्रमाणें आदेश मिळाला. "कोर्टाकडील दहा वर्षें आणि कंपनीकडील पंचवीस वर्षें, एकूण पस्तीस वर्षें नोकरी केली आहे, तेव्हां ह्यापुढें इतर कोठेंही

नोकरी करावयाची नाहीं. अर्थात् ह्यामुळें आपली फारच ओढाताण होईल, पण त्याला आपली सिद्धता पाहिजे. करीत आहोंत तीच काटकसर अधिक करावयाची इतकेंच ! त्या काटकसरीला माझ्यापासूनच सुरुवात करितें. आज दरमहा दीडशें रुपये पगाराचा शेवटचा दिवस. आज रात्रीं मीं जेवण करीन, उद्यां रामनवमीचा उपासच आहे, परवांपासून मी एकभुक्त राहणार ! दुसऱ्या वेळचें जेवण परवांपासून कायमचें सोडलें ! आतां स्वतः प्रपंचांत लक्ष घालूं नये, सर्व कांहीं मी पाहत जाईन. स्वतः केवळ एकच गोष्ट डोळ्यांपुढें ठेवून वागावें; सवड सांपडली कीं पुस्तकांत डोकें खुपसून बसायचें त्या ऐवजीं आपल्यास मिळालेलें ज्ञान लोकांना मिळावें म्हणून कांहीं लिहिलें तर लोकांना त्याचा लाभ होणार नाहीं काय ? मिळविलेलें ज्ञान मराठींत लिहिलें तर माझ्यासारख्या ज्ञानाकरितां भुकेलेल्या अनेकांस तें मिळेल. तेव्हां असा कांहीं मार्ग काढला तर आपण शरीरानें नाहीं, पैशानें नाहीं, तरी बुद्धीनें दुसऱ्यांच्या उपयोगीं पडलों हें समाधान मिळेलच. तेव्हां उद्यांपासून - रामनवमीपासूनच - ह्या नव्या जीवनाला प्रारंभ करावा. आपल्या वाचनाच्या खोलींत वाचन, लेखन व मुलें येतील तर त्यांस शिकवणें ह्यावांचून दुसरें कांहीं पाहूं नये. सर्व कांहीं मी पाहीन. मीं हांक मारली कीं जेवावयास यावयाचें इतकाच प्रपंचाशीं संबंध ठेवावा." विवाहापूर्वी इंग्रजी सातवींत शिकत असतांना 'वॉशिंग्टन आयर्व्हिंग' च्या स्केच बुकांतील 'वाइफ्' ह्या धड्यांत वाचलेलें सुगृहिणीचें वर्णन मला ह्या वेळीं आठवलें. तेथें हा लेखक म्हणतो, "There is in every woman's heart a spark of heavenly fire, which lies dormant in the broad daylight of prosperity; but which kindles up and beams and blazes in the dark hour of adversity. Those disasters which break down the spirit of a man and prostrate him in the dust, seem to call forth all the energies of the softer sex and give such intrepidity and elevation to their character, that, at times, it approaches to sublimity." तो धडा मला फार आवडत असल्यामुळें त्याचीं आजपर्यंत अनेक पारायणें झालीं होतीं. पण ग्रंथकाराच्या वरील उद्गारांची यथार्थता ह्याच दिवशीं विशेषपणें माझ्या प्रत्ययास आली. वरील अचुक मार्गदर्शन मला मिळतांच मीं म्हणालों, "ठीक आहे, उद्यांपासून ह्याप्रमाणें जीवनक्रम मी ठेवतों. जित्याची खोड मेल्याविना जात नाहीं म्हणतात, पण ह्याप्रमाणें वागण्याचा मी दृढ प्रयत्न करीन." मनाचा हा निर्धार झाला तरी त्या रात्रीं मला क्षणमात्रही झोंप लागली नाहीं. पहांटे चारच्या सुमारास मनाच्या खोल भागांतून कांहीं विचार उफाळून वर येतो आहे असा भास मला झाला. तत्क्षणीं उठून बसलों व अंतर्निरीक्षण केलें तों असा विचार स्फुरला, 'आतां अस्वस्थपणांत काळ घालवूं नकोस ! ह्या वेळीं तुला अस्वस्थपणा आणणाऱ्या कोणत्या वासना आहेत त्यांचा शोध घे

त्या नीट जाणून घेऊन त्यांविषयीं योग्य विवेक करून, त्यांचें निराकरण कर आणि काळ न दवडतां प्राप्त कर्तव्याला लाग." ह्या अंतःसंदेशानुसार मनांत शोध घेतला तेव्हां पुढील प्रमुख वासना मनांत खळबळ उडवीत असल्याचें ध्यानीं आलें —

(१) पत्नीनें एकभुक्त राहावें आणि माझ्या ध्येयवादी स्वभावामुळें तिजवर हा प्रसंग यावा हें मला सहन होत नसल्यामुळें मीं कोठें तरी पुनः नोकरी शोधावी असें ठरवीत आहें आणि (२) पत्नीच्या सूचनेप्रमाणें कोठेंही नोकरी करावयाची नाहीं असें ठरविलें तरी कोणता लेखनव्यवसाय करावा ह्याविषयीं माझ्या मनांत निश्चित योजना कांहींच नसून नुसता गोंधळ माजून राहिला आहे, ह्या त्या वासना होत. ह्या वासना जाणिवेच्या कक्षेंत येतांच त्यांच्या उपशमनार्थ मीं पुढीलप्रमाणें मनाशींच विवेक केला. (१) "कोर्टांतील नोकरी पेन्शनेबल असूनही कुटुंबीयांच्या आणि इष्टमित्रांच्या इच्छेविरुद्ध तुझ्या हौसेनें ती तूं सोडलीस. कंपनीची नोकरी निष्ठापूर्वक केलीस, तीही कर्तव्य केल्याचें समाधान व्हावें म्हणून. हें समाधान तुला मिळालें आहेच. तुला पांच वर्षें आधीं सेवानिवृत्त व्हायला लावण्यांत कांहीं ईश्वरी हेतु असला पाहिजे. कारण नित्यक्रमाप्रमाणें सहजपणें घडणाऱ्या गोष्टी जेव्हां घडत नाहींत तेव्हां त्या घटनेंत ईश्वराची विशेष योजना असते. ती योजना त्या वेळीं कळत नाहीं, पण पुढें ती ध्यानांत येते. हा अनुभव तुला पूर्वी अनेकदा आला आहे तसाच ह्याही खेपेस येईल; पत्नी एकभुक्त राहणार हें तुला सहन होत नाहीं; तुला

"तस्मादेतः सदा पूज्याः भूषणाच्छादनाशनैः"

ह्या मनुवचनाप्रमाणें कधींच वागतां आलें नाहीं ह्याची खंत वाटत आहे! गृहस्थाश्रमांतील ऐच्छिक धर्म्यकर्तव्यपूर्ततेसाठीं का होईना, पण तूं तिला भूषणरहित केलेंस व ठेवलेंस, आच्छादनाचा तोच प्रकार आणि आतां तिचें अशनही तुटणार हें तुला असह्य वाटत आहे; आणि तिजवर हा एकभुक्त राहिल्यानें अशनत्यागाचा प्रसंग येऊं नये म्हणून तूं पुनः नोकरीचा विचार करीत आहेस! पण हें योग्य नव्हे.

"संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैवच।
यस्मिन्नैव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्॥"

ह्या मनुवचनाचें रहस्य लक्षांत घे, 'भूषणाच्छादनाशनैः' ह्या साधनांनीं भार्येचा 'संतोष' राखणें ह्याला प्राधान्य आहे. नोकरी इतःपर करायची नाहीं हें तिनें निक्षून सांगितलें आहे आणि कांहीं लेखनकार्य करण्याविषयीं तितक्याच आग्रहानें तिनें सांगितलें आहे. ह्या दोन गोष्टी साधल्या तर तिला अधिक 'संतोष' होईल हें तूं जाणतोस. आजपर्यंत भूषणाच्छादनाच्या उणीवेमुळें तिला कधीं दुःख झालें नाहीं किंवा खंत वाटली नाहीं, किंवा तिचा रुसवा-फुगवाही झाला नाहीं.

उलट नेहमीं समाधानानें तुझ्याशीं सर्व कर्तव्यांत सहकार्य करून प्रसंगीं तिनेंच तुझी समजूत काढली आहे. तसेंच कारणप्रसंगानें लागोपाठ पांचपांच दिवसांचे उपवास काढण्याची तिला सवय आहे आणि महिन्याच्या तीस दिवसांतून तेरा चौदा दिवस तिचे निरनिराळे उपवास करण्यांत नेहमींच जात आहेत. तेव्हां एकभुक्त राहण्यांत तिला विशेष अवघड असें कांहींच नाहीं; तेव्हां कर्तव्याचरणांत हा नियम करावा लागल्यानें 'अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुव्हति' ह्या प्रकारचा यज्ञच तिच्या हातून होणार ह्याबद्दल संतोष मान आणि नोकरी करायचा विचार मनांतून काढून कांहीं लेखनकार्य कर. पण लेखनकार्य कोणतें करायचें? मनाच्या गूढ भागाचा शोध घेतां योगदर्शनावर अभ्यासपूर्वक ग्रंथ लिहावा ही वासना अधिक प्रबल दिसत आहे. तेव्हां हें कार्य तुझ्या हातून व्हावें म्हणून तुला पांच वर्षें अगोदर ईश्वरानें मोकळें केलें आहे असें समजून आज सकाळपासूनच त्याला लाग. लेखनकार्य करण्याबद्दल पत्नीच्या मुखानें साक्षात् सरस्वतीदेवीनें हा तुला आदेश दिला आहे, तेव्हां तो सफळ होणारच असा विश्वास बाळगून कामाला लाग. यथाशक्ति योगानुष्ठान प्रत्यहीं करीत जा. अल्प भोजन योगाभ्यासाला पोषक असल्यानें हळुहळू अन्न कमी करीत वर्ष सहा महिन्यांत एक वेळचें जेवणांतलें अन्न दोन वेळच्या जेवणास पुरेल इतक्या मिताहारावर ये म्हणजे पत्नीप्रमाणें तूंही एकभुक्त राहिल्यासारखी काटकसर होईल आणि हा मिताहार योगाभ्यासाला पोषकच होईल व अशा रीतीनें एका घासानें दोन पक्षी जगविल्याचें श्रेय मिळेल. तेव्हां आतां ह्याप्रमाणें सांगितलेल्या सर्व गोष्टी निश्चित झाल्या असें समजून आणि मागच्या सर्वांवर पडदा टाकून अगदीं आतांच्या क्षणांपासून नव्या जीवनक्रमाला 'पुनःश्च हरिः ॐ' म्हणून प्रारंभ कर." ह्याप्रमाणें मनाचें सर्व सांगणें तात्काळ मान्य केलें, चित्तांतील सर्व प्रक्षोभ, दुःख, अशांति, डळमळ हीं नाहींशीं झालीं आणि लागलीच उठून पुढील दिनचर्येस लागलों.

माझें योगदर्शनाचें पुस्तक तुरुंगांत सरकारी पाहुणचार घेणाऱ्या एका मित्राला पाठविलें होतें. रामनवमीच्या शुभमुहूर्तावर अभ्यासाला प्रारंभ करायचा असल्यामुळें कोठून तरी पुस्तक मिळवणें अवश्य होतें. माझे स्नेही डॉ. आठल्ये ह्यांना भेट म्हणून आनंदाश्रमांतील प्रत दिली होती हें वर आलेंच आहे. संध्यावंदनादि नित्यकर्में आटोपतांच त्यांजकडे जाऊन हें पुस्तक मागून आणलें आणि अगदीं एकाग्र मनानें एका बैठकींत तीन तास त्यांतील पहिलीं चारपांच सूत्रें भाष्य व टीका ह्यांसह वाचून काढलीं. दुसऱ्या दिवसापासून सामान्य दिनक्रम असा सुरू झाला; पहांटे सुमारें तीन-साडेतीनच्या सुमारास झोप पुरी होऊन जागेपण आलें कीं तोंड हातपाय धुऊन एकदोन घोट पाणी प्यायचें; इतकी देहशुद्धि बाहेरून व आंतून झाली म्हणजे तीन प्राणायाम करायचे व नंतर योगसूत्रांचें पठण अर्थानुसंधानपूर्वक करायचें. योगसूत्रें ह्यापूर्वींच पाठ झालीं होतीं.

प्रति दिवशीं नोकरीवर जातांना व येतांना बरोबर कोणी सहसा नसे. ह्या वेळीं प्रत्यहीं कमींत कमी एक ओळ नवीन पठण करायची असा माझा कित्येक वर्षांचा क्रम होता. ह्या क्रमांत योगसूत्रांचें पठण झालें असल्यानें अर्थानुसंधान-पूर्वक सूत्रें म्हणण्याला दिव्याची आवश्यकता नसे. बरींचशीं सूत्रें त्यांचा स्थूल शब्दार्थ समजण्याइतपत सोपीं आहेत. ज्यांचा स्थूलार्थ समजत नसे त्यांचा उच्चार करून पुढें जायचें; ह्याप्रमाणें सर्व सूत्रांची मननपूर्वक आवृत्ति होईपर्यंत सामान्यतः तीन तास प्रथम प्रथम लागत. योगदर्शनावरील टीकांचीं पुस्तकें मी ह्या वेळीं जमवीत होतों व जीं जमतील त्यांवरून ग्रंथतः अभ्यास सकाळीं तीन तास करायचा व दुपारीं तीन तास योगावरील मराठींतील व इंग्रजींतील इतर वाङ्मय, धर्म, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र, विज्ञानशास्त्र, इत्यादींचें आपल्या मुख्य अभ्यासास उपकारक असें वाचन, टिपणें काढणें, इत्यादि करावयाचें असा क्रम चालू झाला. टीका वाचतांना टीकाकारांच्या सर्व टीका पाङ्क्त अशा समजल्याच पाहिजेत हा आग्रह न धरतां तो टीकाकार सूत्रांचे अर्थ काय करतो ह्यावर अनुसंधान ठेवावयाचें असें धोरण ठेविलें होतें. ग्रंथलेखनास सुरुवात करीपर्यंतच्या सात वर्षांच्या काळांत ह्या रीतीनें सुमारें अकरा टीका वाचून झाल्या. आपल्यास सूत्र उलगडलें ह्याची कसोटी तें सूत्र दुसऱ्यास नीट समजावून सांगतां आलें पाहिजे ही आहे. ह्यामुळें पातञ्जल-आरोग्य-आश्रमाच्या विद्यमानें आठवड्यांतून दोन दिवस प्रत्येक दिवशीं दीड तास योगदर्शनाच्या अभ्यासाचा वर्ग काढला. वर्गाला आठ-दहा प्रौढ विद्यार्थी गृहस्थच असत. ह्याप्रमाणें दोनदां योगदर्शन सांगून झालें. सर्व सूत्रांचा स्थूल शब्दार्थ कळण्याइतपत अभ्यास होण्यांत पहिले सुमारें सहा महिने गेले. नंतर योगांगांचा प्रत्यक्ष अभ्यास करण्याची आवश्यकता भासूं लागली, तेव्हां पहांटे योगसूत्रांचें नुसतें चिंतन करीत असें तें बंद करून योगांगांच्या प्रत्यक्ष अभ्यासास लागलों. प्रथम यमनियमांचें अनुष्ठान दिनक्रमांत आपल्या हातून कितपत होत आहे ह्याविषयीं आत्मनिरीक्षण करायचें व तें अनुष्ठान अधिक होण्यासाठीं काय करायला पाहिजे ह्याचा दृढसंकल्प करायचा, त्या वेळीं आसनस्थितच असायचें, नंतर वाढत्या क्रमानें प्राणायाम करायचे व मग प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व वितर्कादि चार संप्रज्ञात समाधि ह्यांच्या क्रमशः अभ्यासांत इतर सर्व काळ घालवावयाचा असा क्रम चालू केला. ह्या काळांत दैनंदिन क्रम अगदीं रेखीव असे. साधारणतः पांच तास झोंप वयोमानानें पुरत असे. रात्रीं दहाचे सुमारास निजलों कीं तीन वाजण्याच्या सुमारास झोप पुरी होऊन जाग येई. लागलीच वर सांगितल्याप्रमाणें जलानें देहशुद्धि व प्राणायामांनीं मनःशुद्धि करून वरीलप्रमाणें प्रत्यक्ष योगांगांचें अनुष्ठान ३ ते ६ पर्यंत; ६ ते ८ प्रातःकर्में, स्नानसंध्यावंदनादि नित्यकर्में व अल्पाहार; ८ ते ११ योगग्रंथांचें वाचन; ११ ते १ भोजन व विश्रांति; १ ते २ पत्रव्यवहार;

२ ते ५ वरीलप्रमाणें इतर वाचन; ५ ते ६ हिंडून येणें; ६ ते १० संध्या, स्तोत्रपाठ, भोजन व येतील त्या मुलांना त्यांचे शालेय अभ्यास शिकविणें व रात्रीं १० च्या सुमारास झोपणें असा सामान्य दिनक्रम होता. 'घरांत कांहीं पाहूं नका' असें मला सांगण्यांत आलें होतें. तें मी अक्षरशः पाळीत असें व अजून पाळीत आहें. जेवणांत अगोदर चवढव विशेष नसेच, पण जी थोडी होती तीही तिखट खाणें पूर्णपणें वर्ज्य केल्यामुळें नाहींशी झाली! जेवायला बोलावलें म्हणजे पानावर जाऊन बसायचें आणि वाढलेलें खाऊन उठायचें, इतकाच माझा प्रपंचाशीं संबंध येई. सुदैवानें माझें वामांगार्ध प्रपंचांत काय किंवा परमार्थांत काय दक्षिणांगार्धापेक्षां अधिक निष्ठावंत व दक्ष असल्यामुळें आणि बाहेरचीं सर्व कामें माझा पुतण्या चि. रघुनाथ तथा पंडित आणि नातु चि. यशवंत आणि भास्कर ह्यांनीं संभाळल्यामुळें माझ्याकडे योगांगांचें अनुष्ठान, ग्रंथाचा अभ्यास, मुलांना शालेय शिक्षणांत साहाय्य करणें आणि आपल्या सामर्थ्यानुसार हातीं घेतलेल्या सार्वजनिक कामांची पूर्तता करीत असणें ह्याव्यतिरिक्त कसलेंही काम येत नसे.

ह्यानंतर योगदर्शनावर ग्रंथ लिहिण्यास लागावें असें वाटूं लागलें. ह्याला दोन कारणें विशेष अनुकूल अशीं घडलीं. साप्ताहिक वर्गांत दोनदा योगदर्शन सांगून झालें म्हणून वर आलेंच आहे. दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं येथील एंजिनिअरिंग खात्यांत नोकरी करीत असलेले माझे एक स्नेही श्री. मराठे हे अगदीं आरंभापासून अखेरचें सूत्र संपेपर्यंत वर्गाला येत असत. एका बैठकीला अकरा रुद्रैकादशिनींचा लघुरुद्र पूर्ण करायचा इतक्या निग्रहाचे अंतरनिष्ठ मुमुक्षु सदरचे गृहस्थ आहेत. सर्व योगदर्शन वाचून झाल्यावर त्यांनीं मला अत्यंत आग्रहपूर्वक हें सर्व लेखनरूपांत समाविष्ट करण्यास सुचविलें. अशा तीव्र उपासकाच्या तोंडून ही सूचना आल्यामुळें तो ईश्वरी संदेश समजून प्रत्यक्ष ग्रंथलेखनास आतां प्रारंभ करावा असें मीं ठरविलें. काटकसरीसाठीं एकभुक्त राहण्याचें व्रत पत्नीचें चालू होतेंच. ह्यायोगें तिचें शरीर कृश झालें, पण मानसिक सामर्थ्य वाढलें. हा अनुभव मला उत्तेजकच झाला आणि मीही केवळ काटकसर करणें भाग होतें म्हणून पहिल्याच वर्षांत माझा आहार निम्यावर आणला होताच. आहार निम्यावर आणल्यानें काटकसर तर झालीच, पण योगाभ्यासाच्या दृष्टीनेंही हा अल्पाहार फारच हितकर ठरला. शरीर हलकें व मन फारच प्रसन्न राहूं लागलें. बारा तास अथवा अधिक काळ मानसिक श्रम होऊनही मला कंटाळा आला असें कधींही घडत नसे. तथापि माझी शारीरिक शक्ति मात्र कमी झाली आणि ह्याचा परिणाम योगाभ्यासावर होऊं लागला! ध्यानधारणादिकांत व्यत्यय येत नसे, पण आसन व प्राणायाम हीं पूर्वींप्रमाणें झेपेनात. आसन-प्राणायामानंतर भूक फार लागे पण तिची शांति होणें शक्य नव्हतें, ह्यामुळें त्यांचा संक्षेप करणें भाग झालें! पुऱ्या युक्ताहाराच्या अभावीं

प्राणायामांचा अभ्यास पूर्ण बंद न केला तर आरोग्य ढांसळणार अशीं स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागतांच आसन व प्राणायाम ह्यांस पूर्ण रजा दिली आणि तो काळ पुढील अंगांच्या अभ्यासांत घालवूं लागलों. पांच तास पूर्ण झोंप रात्रीं आणि एक तास दुपारीं अशी सहा तास झोंप झाल्यावर अंथरुणावर पडल्या पडल्या ध्यान-धारणादिक झोंप न लागतां पूर्ण जागृतींत राहून चालू ठेवतां येतात असा नवा अनुभव येऊं लागला; तेव्हां एके दिवशीं निजल्या निजल्या 'तत्र स्थितौ यत्नः अभ्यासः' ह्या सूत्रानुसार यत्न करण्यांत पहाटेचे संपूर्ण तीन तास घालविले; आणि सकाळीं तें एकच सूत्र टीकांवरून वाचून काढलें. नंतर सूत्रानुसार केलेला अभ्यास व वाचन हीं लक्षांत घेऊन ह्या सूत्राचें विवरण लिहून काढलें. आजपर्यंत अशा लेखनाचा कधींच सराव नसल्यामुळें लिहितांना आपले विचार शब्दरूपानें कागदावर व्यवस्थितपणें उतरण्यांत अडखळल्यासारखें वाटून थांबावें लागे, पण शेवटीं विवरण पूर्ण झालें व तें पुनः वाचून पाहतां समाधानकारकही वाटलें! तेव्हां अशाच पद्धतीनें आतां सर्व योगदर्शन लिहावें असें ठरवून त्या उद्योगास लागलों.

योगदर्शन हा शास्त्रीय ग्रंथ आणि तो संस्कृतांत अत्यंत संक्षिप्त स्वरूपांत लिहिलेला, तेव्हां ह्याचा मराठींत अर्थ लिहावयाचा तर तो निर्दोषही पाहिजे आणि मराठी वाचकांना समजेल इतका सुबोधही पाहिजे; तेव्हां प्रथम हें करणें अवश्य वाटल्यानें सर्व सूत्रांचें सरळ मराठींत भाषांतर लिहून काढलें आणि हें कितपत निर्दोष उतरलें आहे ह्याची निश्चिति तज्ज्ञांकडून व्हावी म्हणून श्री. प. प. केवलानंदसरस्वती स्वामीमहाराज ह्यांजकडे अवलोकनार्थ पाठविलें आणि त्यांस माझा ग्रंथलेखनाचा मनोदय कळवून त्या कामीं त्यांचें मार्गदर्शन व्हावें अशी त्यांस विनंती केली. तीन-चार दिवसांतच त्यांनीं तें चाळून पाहून आपल्या सूचनांसह मजकडे परत पाठविलें. सूत्रांचें मराठींत भाषांतर कसें असावें ह्याविषयीं त्यांजकडून सोदाहरण सूचना आली ती अशी कीं 'सूत्रांचें मराठींत भाषांतर करतांना तें क्लिष्ट किंवा दुर्बोध न व्हावें इकडे लक्ष असावें. सामान्य धोरण असें ठेवावें, कीं संस्कृतज्ञ वाचकानें मूळ सूत्र वाचल्यावर त्याला जो अर्थबोध होईल तोच अर्थबोध भाषांतर वाचून मराठी वाचकाच्या मनांत उतरावा. हें धोरण ठेवून पुनः एकदा सर्व सूत्रांचें भाषांतर लिहून काढावें म्हणजे कांहीं अवघड सूत्रांच्या भाषांतरांत जी दुर्बोधता आली आहे ती जाऊन सर्व सूत्रांचें भाषांतर मराठी वाचकांस सुबोध होईल.' ह्या बहुमोल सूचनेप्रमाणें सर्व सूत्रांचें भाषांतर पुनः लिहून काढलें व प्रथम पादांतील सूत्रांचें विवरण लिहून तें पुनः स्वामीमहाराजांकडे अवलोकनार्थ पाठविलें. त्यावर 'आतां सर्व सूत्रांचें भाषांतर अत्यंत सुबोध झालें असून प्रथम पादाचें विवरणही उत्तम झालें आहे. तरी ह्याप्रमाणेंच पुढील पादांचें विवरण लिहून

सर्व ग्रंथ पुरा करावा.' असें त्यांजकडून लिहून आल्यानंतर मोठ्या उत्साहानें पुढील तीनही पादांचें विवरण पुरें केलें. ह्याप्रमाणें सर्व सूत्रांचें विवरण लिहून झालें होतें तरी कांहीं सूत्रांवरील विवरणाविषयीं मळमळ वाटत असे. अशा सूत्रांवर वारंवार मनन करावें आणि त्या सूत्रांत कांहीं अभ्यास सांगितला असल्यास त्या अभ्यासांत प्रत्यहीं पहांटेचे २।३ तास प्रमाणें कित्येक दिवस घालवावेत हा क्रम चालू होताच. विभूतिपादांतील चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांतील संयमांचें स्वरूप काय ह्याची सामान्य तरी कल्पना स्पष्ट व्हावी म्हणून त्या अभ्यासांत कित्येक महिने घालवावे लागले आणि तेवढ्यानेंही समाधान न झाल्यानें अगदीं अवश्य असलेले देहव्यापार व नित्यकर्में ह्यांस लागणारा वेळ सोडून इतर सर्व काळ ह्या सूत्रांतील संयमांचा अभ्यास करण्यास निर्वेधपणें वेळ सांपडावा म्हणून सातारा सोडून फलटण संस्थानांतील एका खेडेगांवीं — आदर्की ह्या गांवीं गेलों. येथें सुमारें महिना सव्वा महिना राहिलों. श्रीयुत राजारामबापू जोशी हे ह्या गांवांतील इनामदार असून त्यांचें एकट्याचेंच ब्राह्मणकुटुंब ह्या गांवांत होतें. जेवणाखाण्याची सर्व व्यवस्था त्यांजकडे उत्तमच झाली असल्यानें वरील सूत्रानुसार धारणादिकांचा अभ्यास करण्यास प्रत्यहीं आठ-दहा तास वेळ सहज सांपडे. अध्यात्मचिंतनास उपकारक अशी एक गोष्ट येथें ध्यानांत आली तिचा उल्लेख करणें अवश्य असल्यानें ती येथें देतों.

मी राहत होतों त्या घरासमोर खादीभांडार होतें. ह्या भांडारावर तीन खणांची एक लहानशीच पण टुमदार माडी होती. भांडाराच्या चालकांस विनंती केल्यावरून त्यांनीं तेथील सर्व सामान दुसरीकडे नेऊन ती माडी सर्वस्वीं माझ्याकडे दिली होती. दोन वेळां जेवणाकरितां घरीं जाऊन इतर सर्व दिवस मी ह्या माडींतच वरील सूत्रांवरील टीकांचें वाचन, मनन, तदनुसार ध्याना-दिकांचें अनुष्ठान आणि लेखन ह्यांत घालवीत असें. ध्यानादिक करीत असतां तें स्थळ पवित्र आहे असा मला वारंवार भास होई. मन चटकन् एकाग्र व्हावें, बाहेरून कांहीं पवित्र स्पंद अंतःकरणांत प्रवेश करीत आहेत असा वारंवार भास व्हावा इत्यादि लक्षणें त्या स्थळाची पवित्रता सूचित करीत आहेत असें वाटून मीं त्या स्थळाविषयीं श्री. राजारामबापू ह्यांजकडे चौकशी केली त्यावरून मला पुढीलप्रमाणें माहिती कळली — सदरची इमारत खाजगी घर नसून ती सरकारी इमारत होती. हल्लींच्या फलटणच्या महाराजांच्या वडिलांनीं ती बांधली होती. ते मोठे निष्ठावंत भगवद्भक्त असून प्रत्यहीं पहांटे उठून भगवद्भजन करण्याचा त्यांचा नेम असे. एकदा त्यांची प्रकृति बरी नसल्यानें डॉक्टरांच्या सांगण्यावरून पहांटे त्यांना पहारेकऱ्यानें उठविलें नाहीं म्हणून त्यांचें भजन चुकलें, तर त्यांनीं पहारेकऱ्यास शासन केलें. वृद्धापकालीं त्यांनीं रघुकुलांतील राजांप्रमाणें राजवाड्याचा त्याग केला व ते तेथील नागेश्वराच्या मंदिरांत जाऊन राहिले व तेथेंच त्यांचें देहावसान झालें! हे महाराज आदर्कीस नेहमीं येत असत व

त्या वेळीं त्यांचें वास्तव्य ह्या माडीत होत असून भजनादि कार्यक्रम येथेंच होत असे.

ह्या वेळीं मी करीत असलेल्या ध्यानाभ्यासामुळें सत्त्वाचे अतिसूक्ष्म स्पंदही ग्रहण करण्याइतपत स्वचित्ताची सत्त्वसंपन्नता झाली असली पाहिजे व म्हणून ध्यानाभ्यासकालीं वरील भजनादिकांचे त्या स्थळावर घडलेले सूक्ष्म संस्कार तदनुकूल संस्कारांनीं संपन्न झालेल्या चित्ताला गोचर झाले व म्हणून तें स्थळ पवित्र असल्याचा भास होत होता. हा कार्यकारणभाव लक्षांत येऊन मला समाधान वाटलें ! ह्या दोन गोष्टींचा मीं लावलेला अन्योन्य संबंध यथार्थ असो वा नसो किंवा तो वाचकांस पटो वा न पटो, पण ह्या निमित्तानें नवीन योगाभ्यास करणाऱ्यांस माझें आग्रहाचें सांगणें असें आहे, कीं अभ्यासाच्या प्राथमिक अवस्थेंत तरी अभ्यासासाठीं त्यांनीं तीर्थ, क्षेत्र, तपोभूमि, देवालय, देवघर किंवा निदान घरांतील कोणतीही स्वच्छ, पवित्र आणि सात्त्विक विचारस्पंदांनीं भरलेली:ठराविक जागा पसंत करीत जावी.

आदर्की गांवीं हा अभ्यास चालू असतां आणखी एक गोष्ट घडून आली तीही येथें संयमांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीनें नमूद करून ठेवणें अवश्य वाटतें. टीकांचें वाचन, मनन व लेखन ह्यांत जाणारा दोन तीन तासांचा काळ सोडला तर बाकीचा चार पांच तासांचा काळ प्रत्यहीं आसनस्थित होऊन धारणा-ध्यानादि करण्यांत जात असे. ह्यामुळें स्वाभाविकपणेंच पाय, मांड्या, पाठ, इत्यादि अवयव अवघडल्यासारखे होत. हे अवयव मोकळे होण्याकरितां संध्याकाळीं एक दोन मैल हिंडावयास जात असें. एके दिवशीं पाऊस पडून वाटेंत फार चिखल झाला होता व वाट घसरडी झाली होती. त्यामुळें एके ठिकाणीं पाय घसरला, आंगठ्याला ठोकर बसली आणि चिखलांत पडलों. ठोकरीमुळें नखाला बराच मार बसून तें मुळांत सुटून वर आलें आणि आंगठा रक्ताळला व घरीं येईपर्यंत त्यांत चिखलही शिरला. ह्या वेळीं करीत असलेल्या संयमांच्या अभ्यासाचा रोख पंचमहाभूतांचें स्पन्दन अनुकूलत्वानें होऊन कायसंपद् निर्माण व्हावी ह्याकडे होता. प्रत्यक्ष कायसंपद् निर्माण होण्याइतका तीव्र व दीर्घ अभ्यास होणें ह्या वयांत शक्य नसलें तरी पंचमहाभूतांचें स्पंदन, त्यांच्यावर त्या वेळीं प्रत्यहीं करीत असलेल्या संयमामुळें, पायाची जखम कसलेंही औषध वगैरे न लावतां बरी व्हावी इतक्या अनुकूलत्वानें व्हावयास पाहिजे असा विश्वास वाटला. ह्यामुळें घरीं आल्यावर बाळंत-लिंबाचा पाला पाण्यांत उकळून त्या पाण्यानें जखमेंतील चिखल धुऊन काढून जखम स्वच्छ व कोरडी केली आणि तींत नवी घाण जाऊं नये म्हणून तिच्यावर स्वच्छ फडकें गुंडाळून ठेवलें. प्रत्यहीं स्नानाचे वेळीं जखम ओली होऊं द्यायची नाहीं आणि नवें स्वच्छ चिंधूक वर बांधावयाचें ह्याव्यतिरिक्त इतर कसलेंही औषध वा उपचार न करतां अकराव्या दिवशीं जुनी चिंधी सोडून नवी बांधीत असतां साखळून वाळलेल्या काळसर

रक्तासह जुनें नख गळून पडलेलें दृष्टीस पडलें आणि त्याच्याखालीं आंगठाभर नवें नख येऊन सर्व जखम पूर्ण बरी झालेली दिसली! रक्ताळलेली जखम, सबंध नख मुळापासून सुटलेलें, जखमेंत चिखल शिरलेला आणि ती बरी होण्यासाठीं कसलाही औषधोपचार केला नसून, जखमेंत कसलाही बिघाड न होतां नवें नख येऊन ती इतक्या अल्प अवधींत पूर्ण बरी व्हावी हा प्रभाव ह्या वेळीं करीत असलेल्या पंचभूतांवरील संयमांचा होय अशी माझी समजूत आहे. ह्याच वेळीं आणखी एक अशीच गोष्ट घडली व तिच्यामुळें तर माझी ही समजूत अधिकच दृढ झाली आहे. ती गोष्ट अशी —

एकान्तवासांत योगाभ्यास अधिक चांगला होतो असा प्रत्यक्ष अनुभव आल्यामुळें आदकींहून सातार्‍यास परत आल्यावर घरांतल्याघरांतच अधिक एकान्त मिळणाच्या दृष्टीनें घरांत कांहीं दुरुस्त्या आरंभिल्या. ह्या चालू असतां हातावर पहारेचा घाव बसून डाव्या हाताच्या मधल्या बोटाचें नखाचें पेरें तीन ठिकाणीं फुटून रक्तबंबाळ झालें व नख बुडापासून सुटून वर आलें. आदकींस करीत असलेला अभ्यास घरीं आल्यावरही थोडथोडा चालू होताच, ह्यामुळें बोटाला औषधोपचार न करितां तें कितपत व किती दिवसांत बरें होतें हें पाहण्याचें ठरविलें. माझ्या स्थूल शरीराची सर्वतोपरी काळजी वाहणारे माझे दोघे तज्ज्ञ स्नेही आयुर्वेदाचार्य फडकेशास्त्री आणि डॉ. आठल्ये ह्यांस बोट मुद्दाम दाखवून त्याला कांहींही उपचार न करण्याचा संकल्पही त्यांस सांगून ठेविला. मुळासकट नख उखडलें असल्यानें तेथें पुनः नख बहुधा येणार नाहीं असें शास्त्रीबोवांनीं सांगितलें व डावा हात असल्यानें शौचप्रक्षालनाच्या प्रसंगानें जखम 'सेप्टिक' होण्याची भीति असल्याची सूचना डॉक्टरांनीं दिली. 'सेप्टिक' होणार नाहीं अशी व्यवस्था केली व औषधोपचार कसलाही केला नाहीं. दहाव्या दिवशीं बोटाच्या तीनही ठिकाणच्या जखमा भरून आल्या व बाविसाव्या दिवशीं काळवंडलेलें नख गळून पडलें व त्याखालीं मुळासकट अगदीं नवीन नख आलेलें व जखमेचा मुळींसुद्धां मागमूस नाहीं असें तें पेरें झालेलें दृष्टीस पडलें! लहान लहानच पण असे अनेक अनुभव आल्यानें माझी अशी भावना आतां झाली आहे कीं देहाच्या वर्धमान वा परिणत अवस्थेंत म्हणजे सामान्यतः पंधरा वर्षांपासून पंचेचाळीस वर्षांचें वय होईपर्यंतच्या काळांत जर योगाभ्यासांत चांगली प्रगति करून घेतली तर सहसा रोग होणार नाहींत व झालेच तर ते योगाभ्यासानें औषधोपचारापेक्षां अधिक चांगले व अधिक लवकर बरे होतील. ह्यांतील कार्यकारणभावात्मक संबंध ह्या सूत्रावरील विवरणांत स्पष्ट केला आहे. असो.

अशा प्रकारें ह्या एकाच सूत्रांतील संयमांचा अभ्यास ह्या महिन्यांत झाला. अभ्यास करीत असतां जेवढा विषय निःसंदेहपणें ज्ञात होई तेवढा लागलीच

कागदावर उतरून काढावयाचा आणि पुनः अभ्यासाला बसायचें असा क्रम ठेविला होता. हें सूत्र एकदां सविवरण लिहून काढलें होतें, पण त्या योगानें माझेंच समाधान झालें नव्हतें मग वाचकांचें होणें तर दूरच ! ह्या खटपटीनंतर मात्र ह्या सूत्रांचें विवरण माझ्या मनाजोगें उतरल्याचें समाधान मला मिळालें. ह्या अभ्यासामुळें ह्याच्यापुढील सत्तेचाळिसाव्या सूत्रांतील संयमांचा अभ्यास सुकर झाला आणि त्या सूत्रांवरील विवरणही माझ्या मनाजोगें लिहितां आलें. योगशास्त्र हें स्वतःवरच प्रयोग करून अनुभव घेण्याचें मानसशास्त्र आहे. ह्यांतील प्रायोगिक अनुभवांना मर्यादा नाहीं. ह्यामुळें अधिक नेटानें अभ्यास करण्याची अंतर्बाह्य अनुकूलता असलेल्या कोणा तीव्र संवेगवान् साधकानें अधिक अभ्यास केला तर त्यास अधिक अनुभव येतील व तो ते अनुभव तपशीलवार व अधिक सोपपत्तिकपणें सांगूं शकेल. पण ह्या दोन्ही सूत्रांवरील विवरणांत जो अभ्यासमार्ग दाखविला आहे तो बिनचूक आहे असें मला जो अत्यल्प अनुभव आला त्यावरून म्हणण्यास संकोच वाटत नाहीं. असो.

ह्याप्रमाणें शक १८६१ च्या रामनवमीस ज्या योगदर्शनाच्या अभ्यासास प्रारंभ केला त्यावरील सार्थ आणि सविवरण ग्रंथाची कची प्रत लिहिण्याचें कार्य शक १८६६ च्या कार्तिक शुक्ल ११ ह्या दिवशीं समाप्त झालें ! ह्या दिवशीं आयुष्यांत एक फार मोटें कार्य माझ्या हातून पार पडल्याचें समाधान मला झालें ! रामनवमीला जरी मीं अभ्यासाला मोठ्या दृढ निश्चयानें प्रारंभ केला होता तरी तो शेवटास जाऊन ग्रंथ लिहिणें माझ्या हातून पार पडेल कीं नाहीं ह्याविषयीं फार साशंक होतों. तरुणपणांत व्यायामाविषयींच्या चुकीच्या कल्पनांनीं भारून गेल्यामुळें मीं त्यांत फारच अतिरेक केलेला होता व त्याचा दुष्परिणाम हृदयावर घडून तें फार अशक्त झालें होतें व त्यामुळें हृदय धडधडण्याचा विकार (palpitation) माझ्या नेहमींचाच पाठीमागें लागला होता. तसेच माझे डोळेही लहानपणापासून अधू असून शक १८४२ मध्यें मिरजेच्या व्हेल साहेबांच्या दवाखान्यांत डोळ्यांवरील शस्त्रक्रिया व औषधोपचार ह्यांसाठीं तीन महिने राहिलों होतों. ह्याव्यतिरिक्त एकंदर प्रकृतीही फार अशक्त असून लहानपणापासून अनेक तक्रारींचें माहेरघर असें माझें शरीर होतें व अजूनही आहे, ह्यामुळें ग्रंथलेखन पूर्ण होईल असा भरंवसा मला वाटत नव्हता. पण योगाभ्यास ही अशी कांहीं अमूल्य चीज आपल्या पूर्वजांनीं आपल्यास दिली आहे कीं तिचा आश्रय जर लहानपणीं किंवा प्रौढपणीं केला गेला तर कसलाही रोग न होतां तो मनुष्य दीर्घकाळ जगून ‘ शतायुर्वै पुरुषः ’ हें वचन सार्थ करील ! पूर्ववयापासून जरी मला ध्यानाभ्यासाची गोडी होती तरी योगाभ्यासाला विशेष असा प्रारंभ वयाच्या छप्पन्नाव्या वर्षींच केला. ह्याच्यापूर्वीं सहा सात वर्षें छाती फार धडधडे आणि कित्येकदा छातींतला एखादा ठोका मध्येंच बंद पडावा व त्या वेळीं दोन तीन अंक फार कासाविशी

व्हावा असा त्रास मला होऊं लागला होता. दर मिनिटास ह्याप्रमाणें दोन तीन वेळां होई, म्हणजे अहोरात्र चौवीस तासांत तीन चार हजार वेळां हा धक्का बसे व ह्यामुळें मन अगदीं अस्वस्थ होत असे. डॉ. भडकमकर ह्यांस प्रकृति दाखविली असतां 'तुमचें हृदय पराकाष्ठेचें अशक्त झालें आहे, वर्ष सहा महिने अगदीं पडून राहून पूर्ण विश्रांति घेणें व जिना देखील न चढणें हाच ह्याला मुख्य उपाय आहे' असें त्यांनीं सांगितलें होतें. आर्थिक परिस्थित्यनुरूप हें मला शक्य नसल्यामुळें शारीरिक श्रम फार कमी करावयाचे इतकें करूं शकलों होतों. अशा प्रकृतिमानांत मी योगाभ्यासाला लागलों. हळुहळू माझें हृदय सुधारूं लागलें. हृदयाची धडधड पुष्कळच कमी होत जाऊन पुढें जवळजवळ बंदच झाली. हृदयाचा एखादा ठोका मध्येंच बंद पडायचा असें मिनिटास दोन तीन वेळ होई तें चार आठ दिवसांनीं एखादे वेळीं होई. अशा प्रकारें हृदय सुधारत पांच सहा वर्षांत इतकें सुधारलें कीं आपण डोंगरही चढून जाऊं शकूं असा विश्वास मला वाटूं लागला! आणि ह्याची परीक्षा करण्याकरितां मी दोनदा सातारा किल्ल्याच्या डोंगरावर, दोनदा यवतेश्वराच्या डोंगरावर आणि एकदा तर सज्जनगडाच्या डोंगरावर, जाऊन आलों! ह्यापूर्वी हे डोंगर बारा तेरा वर्षांपूर्वी चढलों होतों, पण पुढील काळांत हृदयाच्या वरील विकृतीमुळें ह्या जन्मांत आतां हे डोंगर चढून जाणें आपल्याला शक्य नाहीं असें मला वाटत होतें. सज्जनगडला जाऊन आलों तेव्हां माझे स्नेही व डॉक्टर ह्या दोन्ही नात्यांनीं डॉ. आठल्ये हेही मजबरोबर आले होते आणि डोंगर चढतां उतरतां माझ्या हृदयावर जर कांहीं दुष्परिणाम होऊन उपचार करण्याची आवश्यकता भासली तर करावीं लागणारीं 'इंजेक्शन्स' व उपकरणांची 'बॅग' सुद्धां त्यांनीं बरोबर आणली होती. पण हृदयाच्या धडधडीचाही त्रास न होतां मी सुखरूपपणें घरीं आलों! असाच प्रकार डोळ्यांच्याही संबंधांत झाला! रात्रीं मला पंधरा वीस मिनिटेंही वाचन करवत नसे, पण आतां रात्रीं ३।४ तास वाचलें तरी डोळ्यांना कसलाही त्रास होत नसे. आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं वीस वर्षांची चाळिशी गेली आणि खिशांत मावणाऱ्या बारीक अक्षरांच्या कोशामधून रात्रींच्या वेळींही शब्द पाहाण्यास मी समर्थ झालों आणि ज्या मला गेल्या वीस वर्षांत रंगीत चाळिशी घातल्यावांचून बाहेर पडणें शक्य नसे त्या मला भर उन्हांत ह्या चाळिशीविना हिंडतांफिरतांना पाहून अनेकांना अचंबा वाटूं लागला! तेव्हां एकंदरींत माझें प्रकृतिमान सुधारून माझे हातून ग्रंथलेखनही पुरें झालें, ह्यामुळें मला परम समाधान झालें. कार्तिक शु. ११ च्या सकाळीं शेवटच्या सूत्राचें विवरण आणि त्याखालीं श्रीशंकराचार्यांचीं वचनें लिहून कांहीं काळ समाधानजन्य वृत्तिशून्य मनःस्थितींत गेल्यावर पुढील विचारास लागलों.

माझा ग्रंथ सकाळीं पुरा झाला आणि दुपारीं ग्रंथाला शुभशकुनासारखा एक प्रसंग घडला! निदान मला त्याची आगाऊ कल्पना नव्हती म्हणून तो

अनपेक्षितपणें घडल्यानें, मला शुभशकुनासारखा वाटला! माझी धाकटी कन्या चि. सौ. शांताबाई गणपुले हिचें घर सातार्‍यांतच आहे. तिनें माझा ग्रंथ लिहून पुरा केव्हां होतो ह्याच्यावर जणूं पाळतच ठेविली होती! ग्रंथलेखन समाप्त झाल्याचें समजतांच ती दुपारीं मजकडे आली आणि ग्रंथ पाहायला म्हणून वस्त्रांत गुंडाळून घेऊन आणि संध्याकाळीं घरीं येण्याबद्दल मला सांगून, ती घरीं गेली. संध्याकाळीं तिच्या घरीं जाऊन पाहतों तों माझें हस्तलिखित एका चौरंगावर मांडलें आहे, शेजारीं देवाच्या एकदोन तसबिरी मांडून छोटीशी आरास केली आहे, समोर सुंदर रंगवल्ली काढलेली आहे, समई लावलेली आहे, गंध, फुलें, धूप, दीप, इत्यादि पूजासाहित्य सिद्ध ठेवलें आहे आणि मुलांसह माझी वाट पाहत ती बसली आहे असा एकंदर थाट मला तेथें दिसला! माझ्या ग्रंथाचें स्वरूप थोडक्यांत सर्वांना सांगण्याविषयीं तिनें सुचविल्यावरून मुलांनाही समजेल अशा रीतीनें तें थोडक्यांत सांगितलें. नंतर सर्वांनीं ग्रंथाची पूजा केली आणि ग्रंथकाराचा गौरव व कौतुक ज्या प्रकारें करावें असें तिला वाटलें त्या प्रकारें तिनें तें केलें व पूजलेल्या गंधाक्षताफुलांसह तें हस्तलिखित माझ्या स्वाधीन केलें! उपनयन झाल्यानंतर बटूनें प्रथम भिक्षा कोणाजवळ आणि कां मागावी तें मनूंनीं येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे —

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं याचैनं नावमानयेत् ॥

बटूनें आई, बहीण, मावशी अशांच्याकडेच प्रथम भिक्षा मागावी कारण बटूचा अवमान न करितां मोठ्या आदरानें व प्रेमानें त्या ती त्याला घालतील! माझें उपनयन झालें त्या वेळीं अशा मातादिकांनीं रात्रीं भिक्षावळीसमयीं मला भिक्षा घातली तो अर्धशतकापेक्षां अधिक काळापूर्वींचा प्रसंग मला आठवला! त्यानंतर ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम आणि सेवानिवृत्तीनंतर मनानें स्वीकारलेला वानप्रस्थाश्रम त्यांत यथाशक्ति कुटुंबसेवा, स्वधर्मसेवा आणि स्वजनसेवा केली ती सर्व माझ्या स्मरणांत येऊन झटकन् गेली आणि उपनयनानंतर आयुष्यांत जी विद्या ईशकृपेनें संपादन करूं शकलों तिचें परिपक्व फल ग्रंथरूपानें समाजाला परत देण्यास सिद्ध झालों असतां, त्या फलाचें व माझें कोडकौतुक करणारी, उपनयनप्रसंगीं उपस्थित नसलेली पण आतां मजपुढें उभी असलेली व माझा सन्मान करणारी माझी कन्या समोर पाहून मला माझ्या गत आणि विद्यमान असलेल्या सर्व अपत्यांचें स्मरण झालें आणि वाटलें — पण काय वाटलें हें शब्दांनीं मी व्यक्त करूं शकत नाहीं; समानधर्मी सहृदय वाचक आपल्या कल्पनेनेंच तें जाणूं शकतील! इतकें मात्र खरें कीं ग्रंथलेखन समाप्त झाल्यादिवशींच ह्या ग्रंथाचें पूजन झालेलें पाहून 'प्रसादचिन्हानि पुरःफलानि' असेंच मला वाटलें! त्यांतूनही तेंही एका स्त्रीकडून व्हावें ही गोष्ट विशेष मांगल्याची निदर्शक अशी मला वाटली! माझ्या पूर्वजन्मार्जित सुकृतानें माझा एका मोठ्या समाईक

कुटुंबांत जन्म झाल्याचें मीं आरंभींच सांगितलें आहे. ह्या अनुकूल परिस्थितीमुळें माझी पणजी, आजी, आई आणि चुलत्या, बहिणी, पत्नी आणि भावजया, मुली, पुतण्या, भाच्या व सुना, आणि नाती व नातसून अशा सहा पिढ्यांतील स्त्रीजीवनाचे आपआपल्या परीनें उत्कृष्ट नमुने असलेल्या अनेक स्त्रियांच्या निकट सहवासांत माझ्या अनेक सद्वृत्तींचें निरनिराळ्या अंगांनीं पोषण झालेलें असल्यानें वैश्विक जीवनांतील सर्व मांगल्याचें प्रतीक म्हणजे स्त्री अशी दृढ भावना माझी झालेली आहे. ह्यामुळें नेमक्या ग्रंथसमाप्तीच्या दिवशींच त्या ग्रंथाचें पूजन व्हावें, तें एका स्त्रीकडून व्हावें, तेंही तिच्याकडून अगदीं स्वयंस्फूर्तीनें व सुजाणपणें व्हावें आणि ती स्त्री माझी साक्षात् कन्याच असावी हा योगायोग मला केवळ अपूर्व व मांगल्यदर्शक असा वाटला! मुलीकडून हस्तलिखित माझ्या हातीं येतांच तेथून तसाच मीं येथील श्रीमच्छंकराचार्यांच्या मठांत गेलों व तें श्रीशिष्यस्वामीमहाराजांस वाचून दाखविण्याकरितां तेथें ठेवून परत आलों. त्यांचें वास्तव्य ह्या वेळीं येथेंच होतें. हे स्वामीमहाराज मोठे विरक्त आणि विद्वान् असल्यामुळें त्यांस माझा ग्रंथ वाचून दाखवावा व त्यांस तो पसंत पडल्यास त्यांचा साशीर्वाद अभिप्राय घ्यावा अशी माझी मनीषा होती व ती मीं त्यांच्याजवळ व्यक्त करून ठेविली होती; आणि ग्रंथ त्यांस वाचून दाखविल्यास वेळांत वेळ काढून तो ऐकून अभिप्राय देण्याचें श्रींनीं मान्यही केलेलें होतें. योगाभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या साधकांस माझ्या पुस्तकाचें साहाय्य होईल असा आत्मविश्वास मला वाटत होताच. तथापि 'आपरितोषात् विदुषां न साधुमन्ये प्रयोगविज्ञानम्' ह्या वचनानुसार हें पुस्तक विद्वज्जनांना कितपत मान्य होतें हें पाहणें अवश्यच होतें, म्हणून प्रत्यहीं वीस पंचवीस पृष्ठें ह्याप्रमाणें तें समग्र शिष्यस्वामीमहाराजांना वाचून दाखविलें. त्यांना तें सर्व विवरण मान्य असल्याचें त्यांनीं संतोषपूर्वक सांगितलें आणि ग्रंथावर आपला उत्तम अभिप्राय लिहून दिला. नंतर त्यांतील दोन, तीन व चार हे पाद श्री प. प. केवलानंदसरस्वती स्वामीमहाराज ह्यांच्याकडे पाठविले. पूर्वी पहिल्या पादावरील विवरण त्यांनीं वाचल्याचें वर आलें आहेच. थोड्याच दिवसांत त्यांनीं हे तीन्ही पाद वाचून आपल्या अभिप्रायासह ते मजकडे परत पाठविले. अभिप्रायांत "आपल्या ग्रंथाचें सर्व हस्तलिखित अक्षरशः वाचलें. भाषांतर आणि विवरण फार उत्तम झालें आहे. त्यांतही विवरण वाचून अतिशय समाधान झालें...ज्यास 'उद्धरेदात्मनात्मानं' असें करावयाचें असेल, त्याला विचारपूर्वक अनुष्ठान करण्याच्या कार्यामध्यें नित्य उपयोगी पडणारें असें हें आपलें पुस्तक आहे" इत्यादि वाक्यें वाचून मला परम हर्ष झाला! त्यांच्या ह्या अभिप्रायांत दुसऱ्यांतील गुणपरमाणूला पर्वताएवढें रूप देण्याची सज्जनांची रीत अनुसरली गेली असेल असें कोणास वाटण्याचा संभव आहे आणि मलाही तसें वाटतें. पण तरी सुद्धा मला असें समाधान वाटलें, कीं त्यांच्यासारख्या अधिकारी विद्वानाला

समाधान वाटण्याइतका गुणपरमाणु तरी माझ्या ग्रंथांत आहे! दोघा विद्वान व अधिकारी संस्कृतज्ञ पंडितांनीं माझ्या ग्रंथाचा अशा प्रकारें गौरव केलेला पाहिल्यावर मला ग्रंथाच्या चांगुलपणाविषयीं विश्वास वाटूं लागला, आणि महाराष्ट्रांतील तज्ज्ञ विद्वानांकडे अभिप्रायार्थ ग्रंथ पाठविण्यासाठीं हस्तलिखिताच्या आणखी दोन प्रति केल्या.

ह्यानंतर ग्रंथाचें हस्तलिखित महाराष्ट्रांतील अनेक विद्वानांकडे क्रमशः पाठविलें. हे सर्वच गृहस्थ विद्वान् व व्यासंगी असल्यामुळें त्यांचे स्वतःचेच अनेक उद्योग त्यांच्यापुढें असलेले असे आहेत. तथापिही त्या सर्वांनीं वेळांत वेळ काढून माझें हस्तलिखित सवडीनें वाचून काढून आपआपले अनुकूल अभिप्राय मला कळविले हे त्यांचे महदुपकार होते आणि त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहें, ह्यांतील बहुतेक विद्वानांचा व माझा साक्षात् नव्हेच पण पत्रव्यवहारानें सुद्धा पूर्वपरिचय नसतां त्यांनीं माझ्या विनंतीवरून आपला अमूल्य वेळ ह्या कामीं खर्च करून आपल्या सूचनांसह आपले अभिप्राय मजकडे पाठविले! स. प. कॉलेजचे प्रमुख प्रा. ह. भ. प. सोनोपंत दांडेकर ह्यांच्या अनेक कार्यांत त्यांस माझें हस्तलिखित वाचण्यास सवड होईल कीं नाहीं अशी शंका वाटत असूनही तें त्यांच्याकडे मीं पाठविलें होतेंच. त्या वेळीं त्यांची स्वतःची प्रकृति बरी नसून घरचाही कांहीं व्याप त्यांच्या मागें होता; ह्यामुळें ते रजा घेऊन मुंबईस गेले होते. तथापिही त्यांनीं हस्तलिखित बरोबर नेलें आणि तीन चार महिन्यांत समग्र वाचून आपल्या अनुकूल अभिप्रायासह तें मजकडे परत पाठविलें.

प्रा. सोनोपंत दांडेकर ह्यांचा अनुकूल अभिप्राय आल्यानें ह्या ग्रंथाला त्यांचीच प्रस्तावना घ्यावी ह्या इच्छेनें त्यांजकडे गेलों व त्यांना त्याविषयीं विनंती केली. त्यावर ते म्हणाले, "तुमचा ग्रंथ उत्तम आहे. असल्या ग्रंथाला प्रो. भाऊसाहेब रानडे ह्यांच्यासारख्या अधिकारी व्यक्तीचीच प्रस्तावना घेणें योग्य होईल. तुम्ही त्यांजकडे जा, त्यांना ग्रंथ निश्चित पसंत पडेल आणि ते तुमच्या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहितील." ह्यावर मीं प्रा. भाऊसाहेब रानडे ह्यांस प्रयागला पत्र पाठवून त्याबद्दल विनंती केली. थोड्याच दिवसांत, त्यांचे कार्यवाह श्री. दादासाहेब देशपांडे ह्यांजकडून उत्तर आलें कीं "प्रा. भाऊसाहेब रानडे ह्यांना ग्रंथ वाचण्यास येथें वेळ होणार नाहीं. येत्या उन्हाळ्याच्या सुट्टींत ते निंबाळला येतील, तेव्हां तेथें आपण आपला ग्रंथ घेऊन यावें." ह्या उत्तरानुसार ते निंबाळला आल्यावर त्यांच्याकडे हस्तलिखित घेऊन गेलों. तेथें त्यांनीं मला दहा बारा दिवस ठेवून घेतलें. ह्या कालांत प्रत्यहीं सकाळ-संध्याकाळ प्रत्येक वेळीं सुमारें तास दीड तास ह्याप्रमाणें हस्तलिखिताचें वाचन व त्यावर चर्चा होत असे. एखादा अवघड मुद्दा आला म्हणजे त्यांनीं मला म्हणावें, "ह्या मुद्द्यासंबंधीं तुम्हीं ग्रंथांत जें विवरण केलें आहे तें ह्या मंडळींपुढें सांगा."

त्यांची तशी आज्ञा होतांच जमलेल्या मंडळींपुढें त्या मुद्द्यावर पंधरा वीस मिनिटांचें एक छोटेंसें व्याख्यान देऊन तो मुद्दा मी स्पष्ट करीत असें. अशा प्रकारें तो काळ शास्त्रविनोदांत तर गेलाच, पण काव्यविनोदांतही गेला. कारण प्रा. भाऊसाहेब ह्यांची शिष्यमंडळी तेथें जमलेली असत; त्यांत कांहींजण साधुसंतांचीं पदें गोड व सुरेल आवाजानें म्हणण्यांत निष्णात असत. चर्चेमध्यें ज्या मुद्द्यांची चर्चा चाले त्या मुद्द्यांवरील एखादें गोड पद अगर अभंग प्रा. भाऊसाहेबांना आठवला कीं तो ज्यास येत असेल त्यास तो म्हणण्यास ते सांगत असत आणि गाणें संपतांच त्यांतील रहस्याविषयीं चर्चा करीत असत. अशा रीतीनें काव्य-शास्त्र-विनोदांत आणि साधुसंगतींत गेलेले ते दिवस म्हणजे आयुष्यांतील गोड आठवणींचा एक लहानसा काल-खंडच झाला. ग्रंथाचें वाचन व चर्चा चाले त्याव्यतिरिक्त कालांतही योगशास्त्रांतील अनेक मुद्द्यांवर तेथील आश्रमवासीयांशीं सतत चर्चा चाले. अशा प्रकारें ते दहा बारा दिवस कसे भुर्रकन् निघून गेले हें समजलें नाहीं.

शेवटच्या दिवशीं संध्याकाळीं आश्रमवासीयांकरतां त्यांनीं "योगशास्त्राचा प्रत्यक्ष जीवनाशीं कसा संबंध येतो ?" ह्या विषयावर माझें व्याख्यानही करविलें. सदर व्याख्यान त्यांस व जमलेल्या मंडळींस फारच आवडलें. त्या वेळीं सांगलीचे अधिपति श्रीमंत आप्पासाहेब पटवर्धन हे निंबाळला प्रा. भाऊसाहेबांच्याकडे येण्याचा सुयोग जमला होता. माझ्या ग्रंथावर सकाळ-संध्याकाळ चर्चा चाले. त्या वेळीं तेही उपस्थित असत. अर्थात् माझ्या व्याख्यानाच्या वेळींही ते उपस्थित होतेच.

पुस्तकाचें वाचन संपल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या गाडीनें जावयाचें ठरवून मीं प्रा. भाऊसाहेबांचा निरोप घेतला. सकाळीं जाण्याच्या गडबडींत असतां 'भाऊसाहेबांनीं तुम्हांला हस्तलिखित घेऊन पुनः बोलाविलें आहे' असा निरोप आला. अर्थात् हस्तलिखित घेऊन मी त्यांजकडे गेलों. वेळ अगदीं सकाळची होती. ह्यामुळें ते आपल्या नित्याच्या बसायच्या खोलींतच होते. प्रयाग विद्यापीठाच्या कुलगुरूची माळ ज्या थोर तत्त्वज्ञान्याच्या गळ्यांत पडली आहे त्या विद्वानाची खाजगी बैठकीची खोली आतां आपल्यास पाहावयास मिळणार ह्या अपेक्षेत मीं त्या खोलीच्या अंतरंगाचें मनोहर दृश्य कल्पनासृष्टींत रंगवीतच खोलींत प्रवेश केला आणि खोलीच्या अंतरंगाचें सभोंवार निरीक्षण करतांच आश्चर्यानें थक्कच झालों! खोली गोमयानें सारवलेली व स्वच्छ अशी होती. दोन तीन खुंट्यांवर धुतलेले दोनचार सदरे आणि दोनचार धोतरें, आणि खालीं जमिनीवरच बसलेली, धौतवस्त्र नेसलेली व अंगांत धुतलेला साधा सदरा घातलेली सहजप्रशान्त व कृश अशी भाऊसाहेबांची मूर्ति, ह्यांव्यतिरिक्त एकही अधिक वस्तु त्या खोलींत नव्हती हें सांगितलें म्हणजे त्या खोलीचें सर्व

वर्णन संपलें ! 'साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणा' ही म्हण जणूं मूर्तरूप घेऊनच ह्या खोलींत प्रकट 'झाली आहे कीं काय असा' क्षणभर मला भास झाला. वाचायला अगर मननाला जवळ एखादें पुस्तक नाहीं. दर्शन अगर ध्यान ह्यासाठीं एखाद्या देवतेची तसवीर नाहीं, किंवा बसायला आसनही नाहीं, मग खुर्च्या, टेबलें, कपाटें, इत्यादि आधुनिक उपकरणें तेथें नव्हतीं हें सांगण्याचेंही कारण नाहीं. "अविज्ञाते परा तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला" हें श्रीमच्छंकराचार्यांचें वचन मला पूर्वीच पटलेलें होतें पण "विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला" ह्या त्यांच्या वचनाचें प्रत्यंतर मात्र त्या खोलींत त्या दिवशीं मीं प्रथमच पाहिलें ! पुढें कांहीं दिवसांनीं प्रा. राधाकृष्णन् ह्या तत्त्वज्ञांचे प्रा. रानडे ह्यांच्या विषयींचे 'Prof. Ranade lives philosophy. He is touched by the Grace of God' (प्रा. रानडे ह्यांच्या सर्व जीवनांत तत्त्वज्ञान भरून राहिलें आहे; ईश्वरी कृपेचा स्पर्श – आत्मसाक्षात्कार – त्यांस झाला आहे) हे उद्गार माझ्या विश्वसनीय स्नेह्यांकडून मीं जेव्हां ऐकिले तेव्हां वरील प्रसंगीं पाहिलेलें खोलीचें चित्र व प्रा. रानडे ह्यांची आत्मतृप्त, आत्मक्रीड व आत्मरत, अशी प्रशान्त मूर्ति माझ्या डोळ्यांसमोर उभी राहिली.

मी खोलींत प्रवेश करून त्यांच्याजवळ जातांच ते मला म्हणाले, "तुम्ही आतांच्या गाडीनें न जातां दुपारच्या गाडीनें जा. पातञ्जलयोग शिकवीत असतां मीं जीं टिपणें काढलेलीं होतीं, तीं रात्रीं हुडकून काढलीं आहेत. त्यांवरून मला तुमचें पुस्तक पुन्हा एकदा तपासावयाचें आहे, त्याकरितां आतांच बसूं." मला हें इष्टच असल्यामुळें मीं त्या वेळीं जाण्याचा विचार रहित केला आणि त्यांच्यापुढें जमिनीवरच हस्तलिखित उघडून बसलों. ह्या वेळीं त्यांच्या टिपणां-वरून ग्रंथ पाहण्यांत सुमारें दोन अडीच तास गेले. योगदर्शनांत मोठमोठ्या विद्वानांसही खटकणारीं कांहीं सूत्रें आहेत. प्रा. रानडे ह्यांनीं ह्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत 'कांहीं सूत्रांचा संगतवार अर्थ लावणें कठीण जातें' असें जें म्हटलें आहे, तीं हींच सूत्रें होत. ह्या सूत्रांचें मीं केलेलें स्पष्टीकरण त्यांस पूर्णपणें समाधानकारक वाटलें. विशेषतः 'अस्मिता हा चित्तांतील एक क्लेश असतां सास्मित संप्रज्ञात समाधींत अस्मिता हेंच चित्ताचें एक आलंबन म्हणून सांगितलें आहे, तेव्हां ह्या विरोधाचा परिहार तुम्हीं कसा केला आहे ?' ह्या त्यांच्या प्रश्नावरील माझें उत्तर ऐकून तर त्यांना इतकें समाधान झालें कीं तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन बी. ए., एम्. ए. चा अभ्यास करणारे त्यांचे एक दोघे विद्यार्थी शेजारींच आमच्या चर्चेचीं टिपणें घेत बसले होते, त्यांना त्यांनीं मीं दिलेलें उत्तर टिपून घेण्यास मुद्दाम सांगितलें. ह्याप्रमाणें सर्व पुस्तक त्यांच्या मनाजोगें तपासल्यावर प्रसन्नपणें ते मला म्हणाले, "तुमचा हा ग्रंथ मला पूर्णपणें पसंत पडला आहे. तुम्हीही बी. ए., एम्. ए. असतां तर एखाद्या कॉलेजांत तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून फार उत्तम काम केलें असतेंत; असो. तुम्ही

आतां जा. मी चार आठ दिवसांत पुस्तकाचें गुणग्रहण करणारी लहानशी प्रस्तावना लिहून तुमच्याकडे पाठवीन." प्रा. भाऊसाहेबांसारख्यांचे हे उद्गार ऐकून मला केवढा मोठा विद्यानंद झाला असेल हें मी न सांगतांही वाचक जाणतील! चारसहा दिवसांतच प्रस्तावना टपालानें मजकडे आली, ती ह्या पुस्तकांत वाचकांपुढें आहेच.

हा दुसरा शुभशकुन झाल्यानंतर थोड्याच काळांत आणखी एक तिसरा शुभशकुन झाला. पुस्तकाला ग्रँट मिळण्याबद्दल मुंबई विद्यापीठाकडे विनंती करण्यास माझे स्नेही प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी ह्यांनीं सुचविल्यावरून तशी एक लेखी विनंती विद्यापीठाकडे १९४६च्या जूनमध्यें पाठविली होती व ग्रंथपरीक्षणार्थ हस्तलिखितही लागेल म्हणून त्याची दुसरी प्रतही त्यांजकडे पाठविली होती. विनंतीच्या विचाराचें काम हळुहळू प्रगत होत होतें आणि शेवटीं सुमारें दीड वर्षानंतर त्याचें उत्तर आलें त्यांत "With reference to your application for a grant for the publication of your work, I have the honour to inform you that the Syndicate, on the recommendation of the Publication Board, have been pleased to grant you a Sum of Rs. 500/– for the publication of the said book" etc etc. हे शब्द वाचतांच मला एक प्रकारची धन्यता वाटली! त्या वेळीं वाटलेला आनंद हा पांचशें रुपये मिळाल्याबद्दलचा केवळ व्यावहारिक आनंद नसून विद्यापीठासारख्या संस्थेंतील शासक मंडळ, परीक्षक मंडळ आणि उपकुलगुरु अशा विद्वत्समूहाला माझ्या ग्रंथांत विद्यापीठानें देणगी देण्याइतका गुणलेश आढळला ह्याविषयीं वाटणारा विद्यानंद होता. ग्रंथ एका दुर्लक्षित शास्त्रावर लिहिलेला, ग्रंथलेखक स्वतः विद्यापीठाचा बी. ए., एम्. ए. असा शिक्का नसलेला सामान्य माणूस आणि ग्रंथ लिहिलेलाही मराठींत, ह्यामुळें विद्यापीठाकडून देणगी मिळेल ही आशा मला जवळ जवळ नव्हती. पण वरील पत्र वाचतांच मला जो विद्यानंद झाला त्यापेक्षांही मुंबई विद्यापीठांत निर्मत्सर मनानें गुणग्रहण करणारीं विशाल अंतःकरणाचीं विद्वान् माणसें आहेत ह्याचा मला विशेष आनंद झाला.

विद्यापीठाची देणगी मिळाल्यानें ग्रंथ छापवून प्रकाशित करण्याच्या उद्योगास लागणें मला क्रमप्राप्तच होतें. हा ग्रंथ येथील सत्प्रवृत्तिवर्धक मंडळाच्या विद्यमानें प्रकाशित करण्याच्या हेतूनें मूलतः लिहिण्यांत आला होता. समाजाची सांस्कृतिक पातळी जर वाढवावयाची असेल तर समाजाच्या आचारास आधारभूत जे विचार ते वरच्या पातळींत नेणें ह्याची अत्यंत आवश्यकता असते. ह्या हेतूनें सत्प्रवृत्तिवर्धक मंडळानें 'साधना' मासिक तीन वर्षे चालविलें होतें आणि पायथागोरस स्मृति व माझे स्नेही

स्नानास गेलों असतां स्नानास आरंभ करणार तोंच अकस्मात् घेरी येऊन खालीं पडलों! सावध झाल्यावर कसाबसा उठून दुसऱ्यांच्या साहाय्यानें अंथरुणावर येऊन पडलों तो अजूनपर्यंत अंथरुणावर पडूनच आहें! शाकुंतल नाटकांतल्या एका दंडधारी कंचुकीनें 'राजसेवा म्हणून हातीं धारण केलेला दंड आतां म्हातारपणीं मला काठीसारखा टेकायला उपयोगी पडत आहे' असे उद्गार काढल्याचें मला ह्या काळांत अनेकदा स्मरण झालें! योग्य व भरपूर सात्त्विक अन्नाच्या अभावीं आसन व प्राणायाम ह्या अंगांचें अनुष्ठान मला झेपेना म्हणून पहाटेच्या प्रहरांत अंथरुणावर पडल्यापडल्याच धारणाध्यान करण्याचा अभ्यास चालू ठेवल्याचा उल्लेख मागें आलाच आहे; हा अभ्यास मला ह्या काळांत अतोनात उपयोगी पडला! घेऱ्यांमुळें पहिल्या महिन्या दीड महिन्यांत आणि पुढें दोनतीनदा दुखणें उलटल्यावर जी कासाविशी होई तेवढा काळ सोडला तर इतर किती तरी काळ अंथरुणावर पडल्यापडल्या निर्वेधपणें ध्यानादिकांत घालवितां आला ही केवळ ईश्वरी कृपाच होय. ही ईश्वरी कृपा आणखीही मार्गांनीं मला लाभली व ग्रंथाचें काम प्रगतच झालें. प्रेम, त्याग, सेवा, कष्ट, निरहंकारित्व आणि समाधानवृत्ति ह्यांचें जणूं मूर्तिमंत प्रतीकच अशा गृहिणीकडून स्वयंस्फूर्तीनें आणि सुबुद्धपणें होणारी आदर्श रुग्णपरिचर्या, आयुर्वेदाचार्य फडकेशास्त्री, पितापुत्र डॉ. आठल्ये, धाकटे बंधु डॉ. पांडूकाका आणि डॉ. नामजोशी (पुणें) अशा पांच आयुर्विद्यातज्ज्ञांची आपुलकीची देखरेख आणि औषधयोजना, नियमितपणें औषध आणणें आणि बाहेरचीं सर्व कामें संभाळणें ह्या कामीं नातू चि. भास्कर, पुतण्या चि. रघुनाथ तथा पंडित आणि धाकटे बंधु चि. वामनकाका ह्यांनीं ठेवलेली दक्षता, ह्या सर्व अनुकूल गोष्टींना ध्यानादिकांमुळें प्राप्त झालेल्या सत्त्वसंपन्नतेची जोड मिळाली आणि ज्या मेंदूच्या अशक्ततेमुळें घेऱ्या येतात असें डॉक्टर-वैद्यांनीं निदान केलें होतें त्याच मेंदूच्या द्वारा ग्रंथाच्या मुद्रणप्रतीचें लेखनकार्य ह्याच काळांत पूर्णतेला गेलें! ग्रंथाची मुद्रणप्रत संपूर्ण तयार होऊन प्रकाशकांच्याकडे रवाना झाली. 'आत्मा वै पुत्र नामासि' ह्या श्रुत्यनुसार आत्मरूप पुत्राला ह्या ग्रंथाच्या भूमिकेंत कोणते विषय, कोणत्या पद्धतीनें व कोणत्या आधारावर चर्चावयाचे ह्याबद्दलचीं टिपणें सांगितलीं; तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्र हे विषय घेऊन तो बी. ए. झालेला असल्यानें, त्यानें संघबंदीच्या काळांतील दोन वेळच्या बंदिवासांत गेलेला सुमारें एक वर्षाचा काळ सोडून उरलेल्या काळांत वरील टिपणानुसार भूमिकेचा पहिला आराखडा तयार करून दिला होता, तो तपासून व सुधारून त्याचीही मुद्रणप्रत तयार केली आणि भूमिका, विषयसूचि, परिशिष्टें, इत्यादींसह ग्रंथ संपूर्ण झाला! येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं ग्रंथांत प्रतिपादिलेले विचार तेवढे ग्रंथकाराच्या मेंदूच्या वाणीच्या द्वारा बाहेर आले, पण ते ग्रंथरूपानें वाचकांच्या पुढें येईपर्यंतची सर्व कामगिरी ग्रंथकारावर प्रेम करणाऱ्या आप्त,

इष्ट मित्र, इत्यादि सुहृज्जनांच्या आपुलकीच्या सहकार्यामुळेंच घडून आलेली आहे !

वैयक्तिक जीवनांत ह्या अनुकूल गोष्टी ज्या ईशकृपेनें लाभल्या त्या ईशकृपेनेंच समष्टीकडूनही ग्रंथाचा आणखी पुरस्कार व्हावा असा योग घडवून आणला. ग्रंथलेखनास उत्तेजन देण्यासाठींच स्थापन झालेल्या पुण्याच्या डेक्कन व्ह. ट्रा. सोसायटीकडे ह्या ग्रंथाचें हस्तलिखित पाठविलें होतें. सोसायटीच्या परीक्षकांकडून ग्रंथ पसंत होऊन आल्यानें तिनें ह्या ग्रंथाला चारशें रुपये पारितोषिक देण्याबद्दलचा ठराव केला आहे हें वाचकांस कळविण्यास आनंद वाटतो. सोसायटीकडून चारशें रुपयांचें पारितोषिक मिळणारा हाच पहिला ग्रंथ होय ! अशीच आणखीही एक समाधानकारक गोष्ट घडली. मुंबई सरकारचे प्रधानमंत्री ना. बाळासाहेब खेर हे शिक्षणमंत्री असून एक संस्कृतज्ञ पंडितही आहेतच. ह्या दोन्ही नात्यांनीं ग्रंथाचें हस्तलिखित त्यांच्या दृष्टीखालून जावें असें वाटल्यावरून तें त्यांजकडे पाठविलें होतें. येथील न्यू इंग्लिश स्कूलच्या सुवर्णमहोत्सवाचे अध्यक्ष म्हणून ते येथें आले असतां त्यांच्या स्वभावसिद्ध सौजन्यास अनुसरून त्यांनीं मला समक्ष भेटीस बोलावलें ! समक्ष भेटींत ग्रंथासंबंधीं ते म्हणाले, " तुमचें हस्तलिखित मी क्रमशः वाचीत आहें व सवडीप्रमाणें समग्र वाचणार आहें. जेवढा भाग वाचला त्यांत एक सूत्र असें आहे कीं ह्यापूर्वी मीं योगदर्शन अनेक वेळां वाचलें होतें, पण ह्या सूत्राचा उलगडा मला कोणत्याच टीकेवरून झालेला नव्हता ; तुमच्या विवरणावरून त्या सूत्राचा मला अगदीं उत्तम उलगडा झाला ! योगदर्शनावर मराठींत हा ग्रंथ लिहून तुम्हीं एक अत्युत्कृष्ट कामगिरी केली आहे ! इत्यादि " ह्या भेटीनंतर कांहीं दिवसांनीं मुंबई सरकारच्या शिक्षणखात्याकडून "हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यावर त्याच्या ६५ प्रति विकत घेण्याचा ठराव" झाला असल्याबद्दल मला त्या खात्याकडून पत्र आलें. वडिलांच्या अखेरच्या वार्धक्यजन्य विकलावस्थेंत, माझी साठी उलटली असूनही, माझ्या हातून त्यांची सेवाशुश्रूषा त्यांच्या मनासारखी झाल्यानें 'तुझे मनोरथ सफळ होतील' असा आशीर्वाद त्यांनीं मला दिला होता. त्यांच्या ह्या आशीर्वादाच्या प्रभावानें वरील सर्व अनुकूल गोष्टी घडून येऊन माझे ग्रंथलेखनाचे मनोरथ सफळ झाले आहेत आणि आतां हा ग्रंथ महाराष्ट्र-वाचकांच्या सेवेस सादर होत आहे.

४. ग्रंथाच्या नांवाचें प्रयोजन

ह्या ग्रंथाला "भारतीयमानसशास्त्र अथवा सार्थ आणि सविवरण पातञ्जलयोगदर्शन" असें नांव दिलेलें आहे. आपलीं जीं सहा शास्त्रें, षट्-दर्शनें, त्यांतील पातञ्जलयोगदर्शन हें एक होय. 'युज्' "समाधौ" ह्या धातूपासून योग हा शब्द झालेला आहे. चित्ताची सर्ववृत्तिनिरोधरूप जी पांचवी अवस्था

तोच असंप्रज्ञात समाधि होय. योगदर्शनांत चित्ताच्या ह्या समाधीचा सांग व सफल विचार केला आहे, म्हणून ह्याला योगदर्शन असें म्हटलें आहे. ह्या योगदर्शनाचे प्रणेते भगवान् पतंजलि ऋषि असल्यानें ह्याला पातञ्जलयोग असेंही म्हणतात. हा ग्रंथ मूळ संस्कृत भाषेंत आहे. मराठी वाचकांचा ह्या दर्शनांत प्रवेश व्हावा म्हणून ह्या ग्रंथांत पातञ्जल-योग-सूत्रांचा अर्थ देऊन तो अर्थ मनांत नीट ठसावा म्हणून त्याचें सविस्तर विवरण प्रत्येक सूत्राखालीं केलेलें आहे. ह्यामुळें ह्या ग्रंथाला 'सार्थ आणि सविवरण पातञ्जलयोगदर्शन' असें नांव अन्वर्थकच दिलें आहे.

ह्या ग्रंथाला 'भारतीयमानसशास्त्र' असें नांव देण्याचें विशेष कारण आहे. अलीकडे आपल्याकडील विद्वानांचें लक्ष मानसशास्त्रविषयक अभ्यासाकडे बरेंच वेधलें गेलें आहे असें दिसून येतें. एतद्विषयक चर्चा, वर्तमानपत्रें व नियतकालिकें ह्यांमधून वारंवार झालेली आढळून येते; इतकेंच नव्हे तर मानसशास्त्रांतील एखाद्या महत्त्वाच्या प्रश्नावर आधारलेल्या लघुकथा व कादंबऱ्यासुद्धा अलीकडे प्रसिद्ध होऊं लागल्या आहेत. कित्येक व्याख्यान-मालांतून ह्या विषयावरचीं व्याख्यानपुष्पें गोवलेलीं आढळतात; तर कित्येक ठिकाणीं ह्या विषयाचा अभ्यास व ऊहापोह करण्यासाठीं लहानमोठ्या संस्थाही स्थापल्या गेल्याचें ऐकण्यांत येतें. त्याचप्रमाणें मानसशास्त्रासंबंधीं लहानमोठे ग्रंथही अलीकडे प्रसिद्ध होऊं लागले आहेत. ह्या सर्व गोष्टींवरून मराठी वाचकांस मानसशास्त्रविषयक जिज्ञासा उत्पन्न झाली असून अनेक अभ्यासक मराठी वाचकांची ही जिज्ञासा आपापल्या मार्गांनीं शमविण्याचे प्रयत्न करीत आहेत असे दिसून येतें. मराठी वाचकांत ह्याप्रमाणें मानसशास्त्राची गोडी उत्पन्न होत आहे असें दिसलें, तरी एक गोष्ट स्पष्ट आहे कीं सांप्रत मानसशास्त्र असा शब्द उच्चारला कीं वाचकांच्या मनश्चक्षूंपुढें अगदीं अलीकडल्या काळांतले जेम्स, स्टाउट, मॅक्डुगल, फ्रॉइड, ॲडलर, युंग, वॉटसन्, वुडवर्थ, मर्फी, यॉर्नडिक, इत्यादि महाव्यासंगी मानसशास्त्रज्ञ व त्यांच्या मानसशास्त्रविषयक कित्येक निर्दोष तर कित्येक सदोष उपपत्ति उभ्या राहतात. मानसशास्त्राविषयीं भारतीय ऋषीमुनींनीं काय विचार केले आहेत ह्याची नुसती कल्पनासुद्धा सामान्य मराठी वाचकास नाहीं. "आपल्यांत मानसशास्त्र आहे तरी का?" असा प्रश्न कित्येक विद्वान् पदवीधरांच्याकडूनही विचारण्यांत येतो. तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र ह्या विषयांचे प्राध्यापक म्हणून प्रसिद्ध असलेले प्रा. ना. सी. फडके मानस-मंदिरांत लिहितात, "हिंदुस्थानांत भारतीय मानसशास्त्र जन्मास उशीरा आलें, एवढेंच नव्हे तर तें जन्मास आलें तेंच क्षीणावस्थेंत आलें आणि लवकरच तें मृतप्राय झालें." जन्मभर तत्त्वज्ञानाचें अध्यापन ज्यांनीं केलें त्यांच्याच भारतीय मानस-शास्त्राविषयीं जर अशा कोत्या आणि विकृत कल्पना आहेत, तर सामान्य वाचकांना आपल्या मानसशास्त्राची ओळखही नसली तर त्यांत नवल नाहीं.

आपल्याकडे भारतीय संस्कृत वाङ्मयांत मनाविषयींची चर्चा उपनिषदें, महाभारत, पुराणें, इत्यादींत इतस्ततः विखुरलेली आहे. ह्या आधारावर मनोधर्मांचें नीट निरीक्षण करून सुसंगतपणें लिहिलेलें जें शास्त्र तें पातञ्जल-योगदर्शन होय. ह्या दर्शनाशीं मराठी वाचकांचा परिचय व्हावा अशी आजपर्यंत चांगलीशी सोय नसल्यानें आपलें मानसशास्त्र म्हणजे पातञ्जलयोगदर्शन ही गोष्ट फारच थोड्यांना माहीत आहे. तेव्हां भारतीय मानसशास्त्र म्हणजे पातञ्जलयोगदर्शन हें समीकरण वाचकांच्या मनांत नीट रुजावें म्हणून ह्या ग्रंथाला 'भारतीय मानसशास्त्र' असें उचित नांव रूढ केलें आहे. वाचकांनीं हा ग्रंथ काळजीपूर्वक दोन तीन वेळ जर वाचला, तर त्यांची निश्चिती होईल कीं भारतीयांनींही मानसशास्त्राविषयीं अति खोल विचार केला आहे आणि त्यांच्याशीं तुलना करून पाहतां पाश्चात्यांचे प्रचलित मानसशास्त्रविषयक विचार ग्रंथतः अति विस्तृत पण तत्त्वतः बरेच कोते आहेत.

५. मानसशास्त्रें दोन आहेत

मागील परिच्छेदांतील विवेचनावरून वाचकांच्या असें लक्षांत येईल कीं मानसशास्त्रें दोन मानावीं लागतात. एक भारतीयांचें व दुसरें पाश्चात्यांचें. वास्तविक पाहतां शास्त्र म्हटलें कीं तें एकरूपच असलें पाहिजे असें प्रथमदर्शनीं वाटतें. पदार्थ-विज्ञान-शास्त्र, रसायन-शास्त्र, इत्यादिकांतील सिद्धान्त इतके निश्चित आहेत कीं त्यांची सत्यता पडताळून पाहण्याचे प्रयोग कोणींही कोठेंही केव्हांही आणि कितीदाही करून पाहिले, तरी त्यांची सत्यता प्रतीतीस आल्याविना राहत नाहीं आणि अशी प्रतीति आली तरच त्या ज्ञानविज्ञानशाखेला शास्त्र ही संज्ञा लावणें उचित होईल. अशी स्थिति असल्यामुळें मानसशास्त्र हें जर शास्त्र असेल तर त्यांतील सिद्धान्तांत एकवाक्यता असली पाहिजे. मग भारतीयांचें मानसशास्त्र व पाश्चात्यांचें मानसशास्त्र असा भेद कां करावा लागतो ह्या शंकेचें समाधान प्रथम करावयास पाहिजे.

वर उल्लेखिलेलीं पदार्थ-विज्ञान-शास्त्र, रसायन-शास्त्र, इत्यादि शास्त्रें ह्यांत मूलतः एक महत्त्वाचा भेद आहे. पहिल्या प्रकारचीं शास्त्रें केवळ जडवस्तुविषयक असून मानसशास्त्र हें चेतनवस्तु जें मन तद्विषयक आहे. आतां जड वस्तूंनाही अतिसूक्ष्म प्रमाणांत मन असतें, ही गोष्ट पौरस्त्य शास्त्रज्ञांना मान्य आहे व पाश्चात्य शास्त्रज्ञही — निदान त्यांच्यापैकीं कांहींजण तरी — ही गोष्ट मान्य करण्याच्या मार्गावर आहेत, हें खरें आहे. पण जड वस्तूंच्या ठिकाणची ही मनःशक्ति इतक्या अविकसित अवस्थेंत आहे कीं तिच्या योगानें त्यांच्या नैतिक गुणधर्मांत बदल होऊं शकत नाहींत. पण पुष्कळ अंशांनीं विकसित झालेल्या मनःशक्तीनें संपन्न असलेल्या चेतन सृष्टीला मात्र जडसृष्टिविषयक नियम लावतां येत नाहींत. आतां चेतन पदार्थांच्या वर्तनाला मुळीं नियमच नाहींत असें मात्र नव्हे. कारण

कांहींच नियम नसतील तर त्यांचें शास्त्रच बनणार नाहीं. तेव्हां चेतन वस्तूंच्या वर्तनाला नियम आहेत, पण ते जड पदार्थांना लागू असलेले नियम नसून अगदीं स्वतंत्र व स्वरूपतः भिन्न असे वेगळे नियम आहेत.

दोहोंचीं दोन उदाहरणें घेऊन हें अधिक स्पष्ट करूं. उज्जातूचे (Hydrogen) दोन अणु उर्वातूच्या (Oxygen) एका अणूशीं रसायन-प्रक्रियेनें संयुक्त होतील तर त्यांच्या ह्या संयोगापासून पाण्याचा एक त्र्यणुक (Molecule) तयार होतो, हा रसायनशास्त्रांतील एक नियम आहे. ह्या नियमाचा पडताळा जगांतील कोणत्याही देशांतील शास्त्रज्ञांनीं केव्हांही आणि कितीदाही घेतला तरी त्यांस हा नियम अबाधित असल्याचें दृष्टीस पडेल. पण विशिष्ट परिस्थितींत मनःशक्तींनीं संपन्न असलेले मनुष्यप्राणी अशाच अगदीं नियमबद्धपणें वागतील असें म्हणतां येणार नाहीं. 'सोनेंरुपें आम्हां मृतिके-समान' अशा वृत्तीच्या एखाद्या तुकोबांसारख्या माणसाला रस्त्यांतून जात असतां सोन्याचा दागिना वाटेंत पडलेला आढळला तर त्याला हर्ष-विषाद कांहींच न होतां तो तसाच पुढें जाईल, तर दुसऱ्या एखाद्याला तो सापडल्याचा आनंद होईल आणि तिसऱ्या एखाद्याला तो दिसला असूनही दूरत्वामुळें अगोदर उचलतां आला नाहीं म्हणून दुःखही होईल. म्हणजे सोन्याच्या दागिन्याचें दर्शन हें बाह्य निमित्त तिघांच्या संबंधांत सारखेंच होतें. त्या दागिन्यावर पडलेला उजेड परावर्तित होऊन त्याचे स्पंद तिघांच्याही डोळ्यांच्या द्वारा मेंदूपर्यंत जाऊन पोहोचले, इतका प्रकार पदार्थ-विज्ञान-शास्त्रांतील नियमानुसार तिघांच्याही बाबतींत अगदीं एकरूप असाच घडला, पण तिघांच्या मनांत होणारी प्रतिक्रिया मात्र अगदीं भिन्न झाली. मन हें जर उज्जातु किंवा उर्वातु ह्यांच्या अणूप्रमाणें जड असतें तर दागिन्यावरील प्रकाशकिरण मेंदूपर्यंत पोहोचतांच तेथें जी मनोमय प्रतिक्षिप्त क्रिया (Reflex action) व्हावयाची ती वरील तिघांच्याही ठिकाणीं अगदीं एकरूपच झाली असती. पण तसें न घडतां प्रत्येकाच्या बाबतींत ती अगदीं भिन्न प्रकारची झाली ; म्हणजे ह्या ठिकाणीं मनाला जड वस्तूंत प्रतीत होणारा नियम लागू पडला नाहीं. ह्याप्रमाणें एका स्थितींत तीन मनांच्या तीन अवस्था झाल्या, ह्याला कारणें असलींच पाहिजेत. हीं कारणें शोधून काढणें व त्या ठिकाणीं योग्य कार्यकारणभाव प्रस्थापित करणें हें मानस-शास्त्राचें काम आहे. ज्या कारणांमुळें तिघांचें तीन प्रकारचें वर्तन घडतें तीं कारणें मनोमयच असल्यामुळें त्यांचा शोध सूक्ष्मदर्शकयंत्रासारख्या जड वस्तूंच्या साहाय्यानें होणें शक्य नसतें. म्हणून हें काम करीत असतां मानसशास्त्रज्ञांना आपली कल्पनाशक्ति चालवावी लागते. बुद्धीची पातळी सर्वांचीच सारखी नसल्यामुळें ह्या कारणांच्या भिन्न भिन्न उपपत्ति शास्त्रज्ञांकडून आपापल्या बुद्धीप्रमाणें प्रतिपादिल्या जातात आणि मग जो तो आपापल्या उपपत्तींतून त्याच्या समजुतीप्रमाणें सुसूत्र असें स्वतःचें एक मानसशास्त्र बनवितो. अशा

प्रकारें दोनच नव्हे तर अनेक मानसशास्त्रें पाश्चात्य राष्ट्रांत निर्माण झालीं आहेत. ह्या सर्व मानसशास्त्रांचा अनेक बाबतींत परस्परांशीं नुसता भेदच नव्हे तर विरोधही दिसून येतो. तथापि सर्वांत निर्विवाद असललें सामान्य म्हणून कांहीं आढळतेंच. हें जें सामान्य त्यालाच उद्देशून पाश्चात्यांचें मानसशास्त्र असा उल्लेख येथें केला आहे. अशा प्रकारें प्राचीन भारतीयांचें पातञ्जलयोगदर्शनाचें अंग असलेलें एक मानसशास्त्र व अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञांचें पाश्चात्य मानसशास्त्र अशीं दोन मानसशास्त्रें मानून त्यांची थोडीशी तुलनात्मक चर्चा आपणास येथें करावयाची आहे.

६. पातञ्जलयोगदर्शनांतच भारतीय म्हणजे पौरस्त्य मानसशास्त्राचा अंतर्भाव

आपल्याकडील आध्यात्मिक वाङ्मयांत मन म्हणून कांहीं स्वतंत्र वस्तु मानलेली नाहीं. बाह्य शब्द-स्पर्शादि पांच विषयांचें ग्रहण करण्यास श्रोत्र, त्वक्, इत्यादि इंद्रियें आहेत, पण ह्यांच्या द्वारा अंतःकरणच त्या त्या विषयांचें ग्रहण करीत असतें. ह्या अंतःकरणाचेच व्यापारभेदानें मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार असे चतुर्विध आविष्कार होत असतात. योगांत अंतःकरणाला चित्त अशी संज्ञा सर्वत्र देण्यांत आली आहे. सामान्यपणें बोलत असतां इतकी शास्त्रीय दृष्टि न ठेवतां आपण अंतःकरण किंवा चित्त ह्याचा उल्लेख मन ह्या शब्दानेंच करीत असतों. ह्या दृष्टीनें चित्ताची चिकित्सा करणाऱ्या योगशास्त्राला व्यावहारिक भाषेंत येथें मानसशास्त्र असें म्हटलें आहे. मनाची आणि मनोव्यापारांची आतिसूक्ष्म विचिकित्सा वैदिक वाङ्मयांत झालेली असली तरी ती मानसशास्त्र अशा स्वतंत्र नांवानें कोठेंच झालेली पाहावयास मिळत नाहीं. औपनिषदिक वाङ्मयांत जेथें ही झाली आहे तेथें ती अध्यात्मशास्त्राच्या अंगभूत म्हणून झाली असून तीही त्रुटित स्वरूपाची आहे. मनाच्या अवस्था आणि व्यापार ह्यांसंबंधीं वैदिक वाङ्मयांत सर्वत्र विखुरलेले विचार एकत्र करून आाणि त्यांत गुरुपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या ज्ञानाची आणि स्वानुभवाची भर घालून शास्त्ररचना करण्याचें कार्य सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी भगवान् पतंजलि मुनींनीं केलें. हा काळ म्हणजे बौद्ध धर्माच्या उत्कर्षाचा काळ होता. ह्या काळांत वैदिकधर्मीयांना राजाश्रय प्रायः नव्हताच. त्याचप्रमाणें सर्वसामान्य जनतेवरही बौद्ध धर्माची छाप सर्वत्र बसलेली असल्यामुळें त्यांजकडूनही वैदिकधर्मीयांचा परामर्श घेतला जात नसे. भांडारकरांसारख्या तज्ज्ञांच्या ह्या काळासंबंधींच्या उल्लेखावरून असें दिसतें कीं ह्या काळाच्या आसपासच्या सुमारें पांचशें वर्षांतील काळांत दाक्षिण हिंदुस्थानांतील वैदिक धर्मानुयायी ब्राह्मणांना अग्रहार किंवा दानपत्रें दिल्याचें फारच क्वचित् आढळतें. अशा काळीं राजाश्रय आणि लोकाश्रय ह्या दोहोंच्या अभावीं आपल्या शास्त्राचें रक्षण अल्पायासानें व्हावें म्हणून

भगवान् पतंजलींनीं चार पादांत मिळून १९५ सूत्रांत ह्या भारतीय मानसशास्त्राची रचना केली. भारतीयांना सांग-वेदाइतकाच ज्यांच्याविषयीं अभिमान वाटतो अशीं जीं षड्दर्शनें त्यांतील वेदान्त-दर्शनाला अत्यंत निकटवर्ती व पूरक असलेलें जें योग-दर्शन तेंच आपणा भारतीयांचें मानसशास्त्र होय. मानसशास्त्राला इंग्रजींत Psychology असा शब्द आहे. हा शब्द मूलतः ग्रीक भाषेंतून आलेला आहे. Psukhē = Soul, mind अशी ह्याची व्युत्पत्ति आहे. ह्या व्युत्पत्तीप्रमाणें Psychology म्हणजे आत्मविद्या असेंही होऊं शकतें. पण आत्मा म्हणजे Soul अमर आहे असें सांगण्याच्या गुन्ह्याबद्दल सॉक्रेटिसाला देहान्त प्रायश्चित्त दिल्यानंतर युरोपांत जें अंधकार युग प्रवृत्त झालें त्यांत Soul चा लोप झाला आणि इंग्रजी भाषेंत मनाचें शास्त्र ह्या अर्थी सायकॉलॉजी हा शब्द रूढ झाला. अर्थात् आपलें योगशास्त्र आत्मा व मन ह्या दोहोंचा विचार करणारें असल्यानें Psychology म्हणजे योगशास्त्र असें म्हणण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाहीं. "युज समाधौ" ह्या धातूपासून योग शब्द साधला हें मागें सांगितलेंच आहे. चित्ताच्या क्षिप्तादि ज्या पांच भूमिका सांगितल्या आहेत, त्यांतील निरुद्धावस्था ही जी शेवटली अवस्था तिचें असंप्रज्ञात समाधि हेंच रूप होय. ह्या असंप्रज्ञात समाध्यवस्थेंत चित्ताच्या वृत्तींचा पूर्णपणें निरोध होत असतो. हा निरोध म्हणजेच योग होय, अशी योगाची व्याख्या ह्या शास्त्राच्या दुसऱ्याच सूत्रांत केली आहे. तेव्हां चित्तवृत्तिनिरोधरूप असंप्रज्ञात समाधि म्हणजेच योग असल्यानें ही समाध्यवस्था प्राप्त करून देण्यास साधनीभूत असलेल्या ह्या शास्त्राला योग-शास्त्र किंवा योगदर्शन अशी संज्ञा देण्यांत आलेली आहे. आयुष्य-वृद्धि हें ध्येय प्राप्त करून घेण्यास घृत म्हणजेच तूप हें साधनीभूत होत असल्यामुळें, ज्याप्रमाणें "आयुर्वै घृतम्" असें म्हणण्यांत येतें त्याप्रमाणें ह्या शास्त्रानें प्रतिपादिलेल्या अष्टांगादि साधनांनीं असंप्रज्ञात समाधिरूप ध्येय प्राप्त होत असल्यानें ह्या शास्त्राला योगशास्त्र असें संबोधण्यांत येतें व भगवान् पतंजलि मुनींनीं त्याची रचना केली, म्हणून त्याला पातञ्जल-योग-दर्शन म्हणतात. एवंच हें जें पातञ्जल-योग-दर्शन त्यांतच आपणा भारतीयांच्या मानसशास्त्राचा समावेश होतो.

मानसशास्त्रांत जेव्हां एखाद्या व्यक्तीच्या दृष्टीनें विचार केलेला असतो तेव्हा त्याला वैयक्तिक मानसशास्त्र (Individual Psychology) असें म्हणतात आणि जेव्हां अनेक व्यक्ति मिळून बनलेल्या समाजाचा विचार केलेला असतो तेव्हां त्याला सामाजिक मानसशास्त्र (Social Psychology) असें म्हणण्यांत येतें. आपल्या योगशास्त्रांत ह्या दोन्ही मानसशास्त्रांचा समावेश झालेला आहे. तथापि व्यष्टिभूत जीवाला असंप्रज्ञात समाधिद्वारा कैवल्य साक्षात्कार करून देणें हें योगशास्त्राचें मुख्य प्रयोजन असल्यामुळें ह्या शास्त्रांत वैयक्तिक मानस-शास्त्राचा प्राधान्यानें व सामाजिक मानसशास्त्राचा गौणत्वानें आणि बीजरूपानें

पण मूलभूत तत्त्वानुसार विचार झाला आहे. अशा ह्या मानसशास्त्राची सामान्य रूपरेखा आपल्यास पाहावयाची आहे.

ह्या शास्त्राची रूपरेखा काढतांना एक विशिष्ट गोष्ट लक्षांत ठेवणें आवश्यक आहे ती ही कीं पतंजलींनीं हीं जीं सूत्रें रचिलीं आहेत त्यांचा विषय त्यांनीं आपल्या बुद्धींतून स्वतंत्रपणें काढलेला नसून श्रुति, स्मृति, पुराणें, इत्यादिकांमधून आत्मा व मन एतद्विषयक जे विचार प्रतिपादिले गेले आहेत त्यांचें संकलन करून ते संक्षिप्त रूपानें सूत्रांच्या स्वरूपांत त्यांनीं एकत्र मांडले आहेत. ही गोष्ट पतंजलींनीं पहिल्या सूत्रांत "अथ योगशासनम्" असें न म्हणतां "अथ योगानुशासनम्" असें म्हणून 'अनु' ह्या उपसर्गानें सूचित केली आहे. वस्तुस्थिति अशी असल्यानें आपण जेव्हां योगसूत्रांचा विचार करीत असतों तेव्हां तो पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांतल्याप्रमाणें एकाकी मनाचाच तेवढा करीत नसून मन हें ज्या मूळ चित्ताचा एक आविष्कार आहे त्या चित्ताचा आणि चित्तोपहित जीवभावाचा विचार करीत असतों. पाश्चात्य मानसशास्त्रांत जीवाच्या बंधमोक्षांच्या अपेक्षेनें हा विचार होत नसल्यानें फॉक्स् ह्या ग्रंथकाराच्या 'A Psychology without a Soul is a soulless Psychology' ह्या उद्गारांप्रमाणें त्यांचें मानसशास्त्र आत्मशून्य व म्हणूनच प्रयोजनशून्य ठरतें तर योगदर्शनरूपी भारतीय मानसशास्त्र जीवाच्या बंधमोक्षाच्या अपेक्षेनें चित्ताचा, मन-बुद्धि-अहंकार ह्या चित्ताविष्कारांचा आणि चित्तोपहित जीवाच्या बंधमोक्षांचा साकल्यानें विचार करीत असल्यानें तें सप्रयोजन ठरतें. ह्यावरून हें दिसून येईल कीं मानसशास्त्र ही संज्ञा पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राला केवळ औपचारिकपणें लावली जाते तर भारतीयांच्या योगशास्त्राला मानसशास्त्र ही संज्ञा अगदीं यथार्थत्वानें शोभते.

७. उभय मानसशास्त्रज्ञांचे भिन्न दृष्टिकोन

शास्त्राची सिद्धि करणारें प्रमुख साधन म्हणजे शास्त्रज्ञांचें मनच होय. पाश्चात्यांचा स्वभाव सामान्यतः बहिर्मुख व भोगप्रवण असल्यामुळें त्यांचीं मनेंही सामान्यतः रजोगुणभूयिष्ठ अशींच असतात. त्यांच्या ठिकाणीं शमदमादि साधनसंपत्ति सापडणें कठीणच. मन अंतर्मुख करून यमनियमादिकांच्या अनुष्ठानानें तें निष्किल्बिष करावें आणि मनाच्या धर्मांची आणि अवस्थांची आपल्या स्वतःच्या ठिकाणीं प्रतीति घेऊन मग मानसशास्त्राच्या सिद्धान्तांची रूपरेखा जगापुढें मांडावी ही कल्पनाही अजून त्यांच्या मनांत उत्पन्न झालेली नाहीं.

भारतीय मानसशास्त्रज्ञांची दृष्टि पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीहून फारच वेगळी आहे. भारतीयांत मानसशास्त्राचा विचार अतिप्राचीन काळापासून चालू झाला होता. कंठ, छांदोग्य, श्वेताश्वतर, इत्यादि उपनिषदांतून मानसशास्त्रविषयक अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह अनेक ठिकाणीं झाला आहे.

एक प्रज्ञानकलाच निरनिराळ्या आविष्कारांत कशी प्रकट होत असते हें सांगत असतांना ऐतरेयोपनिषदांत ह्या प्रज्ञानकलेचे हृदय, मन, संज्ञान, आज्ञान, विज्ञान, प्रज्ञान, मेधा, धृष्टि, धृति, मति, मनीषा, जूति, स्मृति, संकल्प, क्रतु, असु, काम व वश असे एकूण अठरा आविष्कार सांगितले आहेत. येथें एक गोष्ट लक्षांत घ्यावयास पाहिजे कीं मनोव्यापारांचा हा अभ्यास मागें सांगितल्याप्रमाणें मानसशास्त्र म्हणून कांहीं एक स्वतंत्र शास्त्र आहे अशा दृष्टीनें भारतीय मुनींनीं केला नसून ब्रह्मविद्येचें म्हणजे अध्यात्मविद्येचें तें एक अंग ह्या दृष्टीनें त्यांनीं तो केला आहे. पाश्चात्यांचा दृष्टिकोन अगदीं वेगळा आहे. त्यांचे शास्त्रज्ञ धर्म (Religion or Rituals – कर्मकाण्ड), मानसशास्त्र (Psychology – उपासनाकाण्ड) आणि तत्त्वज्ञान (Philosophy – ज्ञानकाण्ड) हीं तीन स्वतंत्र शास्त्रें आहेत असें मानतात. ह्यामुळें मानसशास्त्र व तत्त्वज्ञान ह्यांविषयीं त्यांच्यांतील धार्मिक म्हणजे कर्मकाण्डाधिकारी उदासीन असतो. विहित-कर्मानुष्ठानांचा व तत्त्वज्ञानाचा आपल्या शास्त्राशीं कांहीं संबंध नाहीं असें मानसशास्त्रज्ञ मानून चालतो आणि धर्माचरण व उपासना ह्यांविषयीं उपेक्षा बाळगून तत्त्वज्ञानी आपलें तत्त्वज्ञान प्रतिपादितो. म्हणून भारतीयांच्या दृष्टीनें असें म्हणतां येईल कीं आर्य ऋषींची एतद्विषयक दृष्टि प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण धर्मास धरून असते, तर पाश्चात्यांची एतद्विषयक दृष्टि अशा व्यापक धर्मास सोडून असते. ह्यालाही कारण पाश्चात्यांची धर्मकल्पना आणि भारतीयांची धर्मकल्पना ह्यांच्यांत मूलतःच असलेला भेद हें होय. कर्म, उपासना व ज्ञान ह्या तिहींचा समन्वय वैदिक धर्मांत जितक्या पूर्णपणें झालेला आहे तसा तो इतर कोणत्याही धर्मांत झालेला नाहीं आणि ह्याला खिस्ती धर्मही अपवाद नाहीं. वैदिक धर्मांत

> **" आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।**
> **बुद्धिं तु सारथीं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥**
> **इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।**
>
> — कठोपनिषद्

जीवात्मा हा रथांतून प्रवास करणारा स्वामी आहे. शरीर हाच रथ होय. बुद्धि हा सारथी असून मन हा त्याचा लगाम आहे. ह्या लगामाच्या साहाय्यानें तो इंद्रियरूपी घोड्यांना आपल्या स्वाधीन ठेवीत असतो आणि शब्दादि पांच विषय ही त्या घोड्याची गोचर भूमि होय, अशी वैदिकांची व्यापक दृष्टि असल्यामुळें अंतरात्मा व बाह्य जगत् ह्यांचा संधि घडवून आणणाऱ्या मनाच्या धर्मांचें निरीक्षण व परीक्षण जीवात्म्याचें अंतिम ध्येय जो आत्मसाक्षात्कार त्याच्या कसोटीवर भारतीय ऋषींनीं केलें आहे आणि म्हणून प्रवृत्ति व निवृत्ति ह्या दोहोंचा समावेश धर्मांत करून धर्माला फार व्यापक स्वरूप त्यांनीं दिलें आहे. ह्यामुळें वैदिक धर्मांत ' शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणम् । चान्तः सिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥ (श्रीशंकराचार्य) शास्त्रयुक्ति, देशिकोक्ति आणि अन्तःसिद्धा स्वानुभूति ह्या

चार प्रमाणांनीं अध्यात्मशास्त्राचें प्रतिपादन निःसंदेहपणें झालें आहे व ह्याच्या अंगभूत म्हणून मनोधर्मांचा विचार झाला असल्यानें तोही तसाच निःसंदिग्ध झाला आहे. वरीलपैकीं स्वानुभूति ह्या प्रमाणाचें सर्वांत अधिक महत्त्व आहे. आणि सहस्रावधि वर्षांपूर्वींच्या सनकादि मुनींपासून तों चालू काळांतील रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, रामतीर्थ, योगी अरविन्द घोष, रमणमहर्षि, इत्यादि महापुरुषांपर्यंतच्या शेकडों ऋषिमुनींनीं व साधुसंतांनीं हा आत्मानुभूतीचा मार्ग चोखाळला असल्यामुळें त्याविषयीं व तदंगभूत मनोधर्मांविषयीं आतां कसलाच संदेह उरलेला नाहीं. अशा रीतीनें परिणतावस्थेस पोचलेलें भारतीयांचें प्रौढ मानसशास्त्र आणि परिणममान अवस्थेंतच असल्यानें जें अद्यापि बाल्यदशेंतच आहे, असे उद्गार योगी अरविंदांनीं एके ठिकाणीं ज्याविषयीं काढले आहेत तें पाश्चात्यांचें मानसशास्त्र, ह्या उभय मानसशास्त्रांच्या तज्ज्ञांच्या मूळ दृष्टिकोनांतच महत्त्वाचा भेद असल्यामुळें ह्या शास्त्रांच्या बाह्य स्वरूपांतही तसाच भेद दृष्टीस पडतो. तो इतका आहे कीं त्यामुळेंच हीं दोन्हीं शास्त्रें एकाच मनाचा विचार करीत असूनही दोन भिन्न शास्त्रें मानून त्यांची तुलना करावी लागते. ह्या दोन्ही शास्त्रांचीं ध्येयेंच निरनिराळीं आहेत. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राचें ध्येय मनोव्यापारांचें केवळ विश्लेषण करणें इतकेंच म्हणतां येईल तर भारतीय मानसशास्त्राच्या ध्येयांत मनोदोष कसे उत्पन्न होतात, ते दूर कसे करावेत, मनोदोषामुळें जीवात्म्याला बंध कसा प्राप्त होतो आणि ते दोष नाहींसे करून मानवानें परमोच्च प्राप्तव्य जो मोक्ष तो कसा संपादावा ह्या विचारांचाही समावेश झाला आहे आणि म्हणूनच आपलें मानसशास्त्र ब्रह्मविद्येचें अंगभूत असें एक शास्त्र मानण्यांत येतें.

८. उभय मानसशास्त्रांतील संप्रदाय

भारतीय मानसशास्त्रांत दोन मुख्य संप्रदाय आहेत. एक पतंजलींचा अष्टांग योग आणि दुसरा नाथसांप्रदायिकांचा हठयोग. ह्यांतील पतंजलींच्या अष्टांग योगाचें स्वरूप ह्या ग्रंथांत सविस्तर वर्णिलें आहेच. पतंजलि मुनींच्या नंतरच्या हजार दीड हजार वर्षांच्या काळांत मनोधर्मांचा अगदीं निराळ्याच दिशेनें अधिक प्रायोगिक अभ्यास करून भारतीय मानसशास्त्राचा विकास करणारा संप्रदाय निघाला तोच हा नाथसंप्रदाय होय. ह्या संप्रदायाचे आदिनाथ म्हणजे भगवान् शंकर हे आद्यप्रवर्तक मानले जातात. भगवान् योगेश्वर शंकराची आसनस्थ आणि ध्यानस्थ अशी एक मूर्ति मोहेंजोदारोच्या उत्खननांत सापडली आहे, तीवरून ह्या संप्रदायाचें मूळ जरी सहा सात हजार वर्षांपूर्वीच्या काळांत जात असलें तरी ह्या संप्रदायाच्या विचारांचा प्रचार आणि प्रसार पतंजलींच्या पश्चात् हजार बाराशें वर्षांनंतर मत्स्येंद्रनाथ, गोरखनाथ, गहिनीनाथ, निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, इत्यादि सांप्रदायिकांनीं केला. ह्या संप्रदायांत पातञ्जलयोगाप्रमाणें साक्षात्

मनोधर्मांचा विशेषसा विचार केलेला नाहीं, तर षट्चक्रें, मुद्राबंध, षट्कर्में, आसनें आणि प्राणायाम इत्यादींच्या अनुष्ठानानें कायेन्द्रियमनःसिद्धि कशा प्राप्त करून घ्यावयाच्या म्हणजे वरील अंगांच्या अनुष्ठानानें एक प्रकारें मनाचेंच सामर्थ्य कसें वाढवावयाचें ह्याचा प्रयोगसिद्ध विचार केला आहे.

पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांत अगदीं स्थूल असे दोन संप्रदाय दृष्टीस पडतात. त्यांतील एक संप्रदाय मन किंवा इच्छा, आशा, संकल्प, ध्येय, प्रयोजन, हेतु, भावना, वासना, इत्यादि स्वरूपांनीं होणारे मनाचे भिन्न भिन्न आविष्कार ह्यांतील कशालाच मानीत नाहीं. ह्या सांप्रदायिकांचें म्हणणें असें कीं Man is a machine and his every action is the outcome of mechanical processes that in theory can be exactly calculated and pretold according to strictly mechanistic principles. (Behaviorism; An Exposure, P. 73, W Mcdougall) " मनुष्य हा एक यंत्रच असून त्याची प्रत्येक क्रिया ह्या यांत्रिक घटनेंतूनच निर्माण होत असते. यंत्रशास्त्राच्या नियमांनुसार ह्या घटनांची उपपत्ति अगदीं बिनचुकपणें बसवितां येते व तदनुसार पुढें काय घडणार हें तितकेंच बिनचुकपणें सांगतां येतें." म्हणजे यंत्राच्या हालचाली जशा कांहीं विशेष नियमानुसार घडत असतात, त्या घडण्याला निराळ्या मनाची आवश्यकता नसते, तद्वतच मन म्हणून कांहीं वस्तु असण्याची किंवा असलें तरी मानण्याची गरजच नाहीं, तें असलें तरी मनुष्याच्या हातून घडणाऱ्या सर्व व्यापारांत त्या मनाची मुळींसुद्धा गरज न लागतां ते व्यापार यंत्रव्यापारा-प्रमाणेंच कार्यकारणभावानें घडून येत असतात आणि म्हणून आपल्याला त्या व्यापारांच्या मागें असलेल्या कारणांचें ज्ञान झालें तर पुढें त्यांपासून कोणते व्यापार किंवा क्रिया घडतील हें निश्चितपणें सांगतां येईल. ह्या संप्रदायाचा मुख्य पुरस्कर्ता अमेरिकेंतील शास्त्रज्ञ वॉटसन् हा असून त्याच्या संप्रदायाला (बिहेव्हिअरिझम्) 'स्वभाववाद', 'वर्तनवाद' असें म्हणतात. वॉटसन्च्या नांवावरून ह्याचा उल्लेख 'वॉटसनिअन् बिहेव्हिअरिझम्' असाही करतात.

ह्या संप्रदायाचा येथें उल्लेख करण्याचें कारण असें कीं तो वरवर उथळसा वाटला तरी त्याचा पुरस्कर्ता प्रा. वॅटसन् व त्याचे अनुयायी ह्यांनीं तत्सिध्यर्थ इतका पुरावा गोळा केला आहे आणि इतकें लेखन केलें आहे कीं अनेक मानसशास्त्रज्ञांना ह्या मताचें खंडण करणें भाग पडलें आहे. भारतीयांच्या मनोवृत्तींत ह्या संप्रदायाचे विचार यत्किंचित्सुद्धा रुजलेले नाहींत. ह्यामुळें ह्या संप्रदायाचें म्हणणें व त्याचें खंडण ह्यांसंबंधीं येथें जास्त चर्चा आणि खंडण करण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं.

वरील संप्रदाय सोडला तर बाकीचे सर्व पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञ मन म्हणून कांहीं वस्तु मानतात व त्याच्या गुणधर्मांचें विवेचन करून आपापल्या उपपत्ति मांडतात. शास्त्रज्ञांच्या बुद्धीची पातळी, त्यांच्या अंतःकरणाची निर्मलता, त्यांच्या

मनाचा कल आणि अभ्यासासाठीं मिळालेल्या व्यक्तींची अंतर्बाह्य भिन्न मनःस्थिति व परिस्थिति ह्यांमुळें त्या शास्त्रज्ञांत मतभेद व मतविरोध निर्माण होतात; प्रत्येकास आपली उपपत्ति आपल्यास आलेल्या अनुभवावर आधारलेली म्हणून अगदीं बरोबर आहे असें वाटतें व तदनुसार तो आपलें मानसशास्त्र बनवितो. डॉ. ॲडलर आपल्या ग्रंथांत ह्या स्थितीचें वर्णन असें करतो:

" There are many psychologies and psychiatries in existence; one psychologist takes one direction, another another direction, and no one believes that others are right. "

अशा स्थितींत पाश्चात्य शास्त्रज्ञांत इतकीं मानसशास्त्रें व त्यांच्या उपशाखा निर्माण झाल्या आहेत कीं वाचकांचीं मनें गोंधळून गेल्यावांचून राहत नाहींत. गाढ विद्वत्ता व दुसऱ्यांच्या गुणांचें ग्रहण करून समतोल लेखन करण्याची हातोटी ह्यांविषयीं प्रसिद्ध असलेला मानसशास्त्रज्ञ मॅक्डुगल ह्या परिस्थितीला उद्देशून असे निराशेचे उद्गार काढतो:

" The psychologists of the present generation have so lamentably failed to reach agreement on the fundamentals of our Science. I will point to a recent popular survey of modern science by a very competent hand, that of Mr. J.W.N. Sullivan. In his book ' The Limitations of Science ' he sums up by saying ' Certainly there is no generally accepted body of psychological doctrines. There are rather a number of different theories, each having a limited range of application and where they profess to deal with the same phenomenon, differing profoundly from one another. '

— *Psycho-analysis and Social psychology*

मॅक्डुगलसारख्या समतोल विचाराच्या मानसशास्त्रज्ञाला सांप्रतच्या पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राचें स्वरूप कसें वाटतें हें त्याच्या वरील उद्गारांवरून स्पष्ट होत आहे. अशी वस्तुस्थिति कां असावी ह्याची मीमांसा करीत असतां हा शास्त्रज्ञ ह्याहूनही निराशेचे उद्गार काढतो; तो म्हणतो:

" The present condition of psychology is more deplorable now than it was fifty or one hundred years ago or indeed at any earlier period you may name. For the last twenty years at least, the workers have been very numerous and active and the mass of publication enormous, yet chaos continues and grows worse. Serious divergences of principle are more numerous and more acute, and the hope of agreement seems to grow fainter. "

" मानसशास्त्राची सांप्रतची अवस्था शोचनीय आहे आणि महत्त्वाच्या बाबतींत तर ती पन्नास किंवा शंभर वर्षांपूर्वींच्या काळांतल्या अवस्थेपेक्षांच काय पण पूर्वींच्या कोणत्याही काळांतल्या अवस्थेपेक्षां अधिकच शोचनीय आहे. गेल्या वीस वर्षांत तरी मानसशास्त्राच्या क्षेत्रांत संशोधकांची संख्या खूपच वाढली आहे. त्यांचा उद्योग अविरतपणें चालू आहे आणि त्यांनीं प्रसिद्धिलेली सामग्री विपुल आहे. तरी पूर्वींचाच गोंधळ पुढें चालूं आहे. इतकेंच नव्हे तर तो वाढतच आहे. महत्त्वाच्या बाबतींतही असलेले तीव्र मतभेद वाढत असून ते तीव्रतर होत आहेत आणि एकमत होण्याची आशा दुरावत चालली आहे." वस्तुस्थितीचें असें वर्णन करून ह्या सर्व परिस्थितीचें मूलभूत कारण तो येणेंप्रमाणें सांगतो :

" The more fully acquainted I become with the history of psychology, the more I am inclined to the pessimistic conclusion, namely, the mental powers of our species are inadequate to the task of building up the science of human nature. "

" मानसशास्त्राच्या इतिहासाचा जसजसा मला अधिक परिचय होत चालला आहे, तसतसा माझ्या मनांत असा नैराश्यवाद बळावत चालला आहे कीं मानवी मनोधर्मांचें शास्त्र बनविण्याचें अवघड काम साधण्याला आपणा पाश्चात्यांचें बौद्धिक सामर्थ्यच अपुरें पडत आहे. "

त्याचप्रमाणें ह्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत मॅक्डुगल लिहितो, " I spoke gloomily of the present state of psychology; it was because we, the psychologists of the present generation have so lamentably failed to reach agreement on the fundamentals of our science, a failure which I attributed emphatically to the poverty of our intellectual powers. "

मॅक्डुगलनें हा आपला अभिप्राय मरणापूर्वीं दोनच वर्षें दिलेला आहे. म्हणजे जवळजवळ अर्धशतकपर्यंत ह्या विषयाचा सांगोपांग अभ्यास केल्यानंतर आपलें हें मत त्यानें दिलें असल्यांनें तें पूर्णपणें अधिकृत म्हणून स्वीकारण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाहीं. त्यानें हा आपला अभिप्राय दिला तो पूर्वग्रहदूषित होऊन दिला असेल असें कोणास वाटण्याचा संभव आहे, पण वस्तुस्थिति तशी नसून तो त्यानें मानसशास्त्रज्ञ म्हणविणाऱ्यांच्या ग्रंथांचें सूक्ष्म निरीक्षण दीर्घकाल केल्यानंतरच दिला असल्याचें तोच आपल्या ग्रंथांत पुढें सांगतो. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रावरील ग्रंथविस्तारामुळें दिपून जाऊन आपल्याकडील प्रा. फडके पुढीलप्रमाणें शेरा मारतात: 'पाश्चात्य देशांत मानसशास्त्राचा उदय होण्यास अवधि लागला खरा; पण तें एकदा उदित झाल्यावर त्याची वाढ

झपाट्यानें झाली. गेल्या पन्नास साठ वर्षांत तर ह्या शास्त्रावरील चर्चेला व वाङ्मयाला इतका बहर आला आहे कीं आपल्याकडे जशीं आत्मविद्येचीं षड्दर्शनें आहेत तशीं युरोप-अमेरिकेंत मानसशास्त्राचीं सहाच काय, दहा-बारा दर्शनें निर्माण झालीं आहेत.' मॅक्डुगल व प्रा. फडके ह्यांपैकीं कोणाचें मत अधिक ग्राह्य आहे हें सूज्ञ वाचक जाणतातच. तात्पर्य, पाश्चात्य शास्त्रज्ञांत एक संप्रदाय मनाला मानीतच नाहीं आणि दुसरा मनाला मानतो, पण त्यांचें मानसशास्त्र अद्यापि प्रयोगावस्थेंत म्हणजे बाल्यावस्थेंतच आहे असें दिसून येतें. त्यांच्या मानसशास्त्राच्या निरनिराळ्या पोटशाखांवर अनेक ग्रंथ निर्माण होत आहेत; ते सर्व व्यासंगपूर्ण व चिकित्सकपणें लिहिलेले असल्यानें अभ्यसनीय आहेत ह्यांत शंका नाहीं, पण तिकडच्या मानसशास्त्रज्ञांना भारतीय मानसशास्त्रांतील सिद्धान्ताचा आणि त्यांतही पुनर्जन्माच्या उपपत्तीचा नीट परिचय होऊन त्यांना ते सिद्धान्त व पुनर्जन्माची उपपत्ति पूर्णपणें मान्य झाली म्हणजे त्यांच्या मानसशास्त्राची पुनः मांडणी करावी लागेल. तसें झाल्यास, त्यांच्यांतील Faculty Psychology ला पाश्चात्य मानसशास्त्राच्या इतिहासांतील एक टप्पा ह्याव्यतिरिक्त दुसरें कसलेंच महत्त्व ज्याप्रमाणें आतां उरलें नाहीं, तशीच अवस्था त्यांच्याकडील मानसशास्त्रावरील आणि तदंतर्गत पोटशाखांवरील सांप्रतच्या ग्रंथांची होणार आहे! त्यांतले बहुतेक ग्रंथ इतिहासजमा होतील व भारतीय मानसशास्त्राशीं हातमिळवणी करणारे नवे ग्रंथ निर्माण होऊन मान्यता पावतील! मात्र येथें भारतीय विद्वानांना असा इशारा देणें अवश्य आहे, कीं असा दिवस येईपर्यंत आपण आपला ह्या शास्त्राचा व्यासंग आणि अनुभव इतका सिद्ध ठेवला पाहिजे, कीं त्या वेळींही पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांनीं त्यासाटीं भरतखंडाकडेच धांव घेतली पाहिजे. रामकृष्ण परमहंस, अरविंद घोष, रमण महर्षि किंवा कुवलयानंद स्वामीजी अशांसारख्यांनीं चालविलेली ही परंपरा अखंडित ठेवण्याची व त्यांनीं प्रज्वलित केलेला ज्ञानदीप अखंड तेवत ठेवण्याची जबाबदारी सांप्रतच्या व पुढील पिढ्यांवर आहे हें भारतीयांनीं केव्हांही विसरतां कामा नये.

९. मानसशास्त्रांतील अभिनव सिद्धान्त

चेतन जीवांच्या सर्व हालचालींची उपपत्ति, मनाची आवश्यकता न ठेवतां उत्तेजक बाह्य निमित्त (Stimulus) व त्यामुळें इंद्रियविज्ञानशास्त्रानुसार नियमबद्धपणें शरीरद्वारा प्रतीत होणारी प्रतिक्षिप्त क्रिया (Reflex response) ह्या दोनच गोष्टींत समाविष्ट करणारा स्वभाववाद जर सोडला तर आजमितीला बाकीचे पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञ मन म्हणून कांहीं वस्तु आहे असें मानणारेच आहेत. ह्या शास्त्रज्ञांची एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटपर्यंत मनाविषयीं एक सामान्य समजूत अशी होती कीं जाणिवेच्या कक्षेंत जेवढे मनोव्यापार अनुभवास येतात तेवढ्यांचेंच बनलेलें मन होय. जाणिवेंत न येणाऱ्या अशा कांहीं गोष्टी

मनांत अंतर्भूत असतील अशी कल्पना त्यांची नव्हती. पण विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं डॉ. फ्रॉइड ह्या महा बुद्धिमान् व व्यासंगी शास्त्रज्ञानें प्रथमच असा शोध लावला कीं जाणिवेच्या कक्षेत जे मनोव्यापार घडत असल्याचे दिसून येतात, ते मनाचा केवळ अल्पांश असून त्या कक्षेच्या पलीकडे प्रसुप्त अवस्थेंत मनाचा फार मोठा भाग असतो व त्यांतच जाणीवपूर्वक होणाऱ्या मनोव्यापारांचें नियंत्रण व प्रेरण करण्याचें सामर्थ्य असतें. झाडाचें फळ खालीं पडलेलें पाहून गुरुत्वाकर्षणाचा सर्वंकष नियम ज्याप्रमाणें न्यूटनच्या प्रतिभेंत स्फुरला त्याप्रमाणें एका सामान्य प्रसंगावरून वरील गोष्ट डॉ. फ्रॉइडच्या प्रतिभेला गोचर झाली. तो स्वतः व्हिएन्ना येथील प्रख्यात डॉक्टर असल्यामुळें त्याच्याकडे मनोव्यथेनें पीडलेले (Neurotic) असे अनेक रोगी येत असत. ह्या रोग्यांत श्रीमंत ज्यू लोकांच्या स्त्रिया प्राधान्यानें असत. सर्व कांहीं अनुकूल असतांना ह्या स्त्रिया असमाधानी, चिरचिऱ्या आणि संत्रस्त मनाच्या कां असाव्यात ह्याची चिकित्सा करीत असतां फ्रॉइडला असें आढळून आलें, कीं त्यांच्या पूर्वायुष्यांत निसर्गानुसार उत्पन्न होणाऱ्या कामवासनांना त्यांच्या समाजांत रूढ असलेल्या नैतिक, सांस्कृतिक व सामाजिक कल्पनांमुळें योग्य अवसर न मिळतां त्या विच्छिन्न (repressed) झालेल्या होत्या. ह्या वासना जरी पुढें स्मृतिक्षेत्रांत वावरत असलेल्या केव्हांही दिसत नसल्या, तरी त्या स्त्रियांच्या सर्व मनोव्यथांना त्याच कारण आहेत असें त्यास आढळून आलें. ह्या वस्तुस्थितीचा पडताळा तसल्याच मनोव्यथा असलेल्या इतर रोग्यांच्या बाबतींत घेतल्यानंतर फ्रॉइडनें वरील सिद्धान्त जगापुढें प्रथम व्याख्यानरूपानें व नंतर ग्रंथ लिहून मांडला. हा अभिनव सिद्धान्त तिकडील मानसशास्त्रज्ञांना मोठा विस्मयजनक वाटला; कारण त्यामुळें मनोधर्माविषयींच्या त्यांच्या रूढ कल्पनांत व उपपत्तींत अगदींच उलथापालथ होत होती. जाणिवेनें युक्त असलेल्या मनोव्यापारांना त्यायोगें फारच गौणत्व येत असून प्रसुप्तावस्थेंत असलेल्या वासनांना प्रमुख स्थान मिळत होतें; इतकेंच नव्हे, तर त्या वासनांचें व त्यांच्या गूढावस्थेंतही होत असलेल्या खळबळींचें टाकटीकपणें व्यक्त होणारें बाह्यस्वरूप म्हणजेच जाणिवेंतील मनोव्यापार होत, हें सिद्ध होत होतें. अर्थात् अनेक मानसशास्त्रज्ञांचें लक्ष ह्याकडे वेधलें व कित्येक तज्ज्ञ तर फ्रॉइडचें शिष्यत्व पत्करून ह्या विषयाच्या अभ्यासाला लागले. पृथक्करणात्मक मानसशास्त्राचा (Analytical Psychology), प्रवर्तक युंग (Jung) आणि व्यक्तिनिष्ठ मानसशास्त्राचा (Individual Psychology) प्रवर्तक ॲडलर, हे आपापल्या स्वतंत्र संप्रदायामुळें पुढें प्रसिद्धीस आलेले शास्त्रज्ञ ह्या आरंभींच्या काळांत फ्रॉइडचें शिष्यत्व पत्करून ह्या दिशेनें परिश्रम करूं लागले. ह्या संशोधनांत आणखी एक गोष्ट अशी दिसून आली, कीं मनाच्या ह्या प्रसुप्त (Unconscious) भागांत त्या व्यक्तीच्या पूर्वायुष्यांतील वासनाच केवळ असतात असें नसून

त्या व्यक्तीच्या पूर्वीच्या अनेक पिढ्यांच्या अनुभवांचे संस्कारही· असतात. ह्या गोष्टी सिद्ध करण्याला फ्रॉइडनें जी पद्धति स्वीकारली तिलाच मनोगाहन शास्त्र किंवा मनोविश्लेषण शास्त्र (Psycho-analysis) असें नांव देण्यांत येतें. वरील तिघे आणि इतर अनेक शास्त्रज्ञ ह्यांनीं ह्या दिशेनें केलेल्या संशोधनावरून इतकें निर्विवाद सिद्ध झालें कीं (१) मनाचा जाणिवेच्या कक्षेंत येणारा (Conscious) जसा एक भाग आहे, तसाच त्या कक्षेच्या बाहेरचा प्रसुप्त (Unconscious) असाही दुसरा भाग आहे. (२) प्रसुप्त भागांतील अनेक वासनांचा समुचित परिणाम म्हणजेच जाणीवयुक्त (Conscious) मनोव्यापार होत आणि (३) त्या प्रसुप्तावस्थेंतील भागांत त्या व्यक्तीच्या पुर्वानुभूत वासना-संस्कारां-प्रमाणेंच पूर्वीच्या पिढ्यांच्या अनुभवांचेही संस्कार असतात.

डॉ. फ्रॉइड व इतर पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञ ह्यांच्यांत विवादास्पद असलेले सर्व मुद्दे सोडून दिले आणि सर्वांची निर्विवादपणें एकवाक्यता असलेले मुद्दे काढले, तर वर दिलेले तीन सिद्धान्तच सर्वसंमत होण्याजोगे उरतात आणि ते भारतीय मानसशास्त्रज्ञांना अत्यंत प्राचीन काळापासून ज्ञात आहेत; इतकेंच नव्हे, तर त्यांना आणखीही एक महत्त्वाचा सिद्धान्त अत्यंत प्राचीन काळापासून ज्ञात आहे. मनाचें सूक्ष्म निरीक्षण करीत असतां त्यांस असें आढळून आलें कीं मनांतील प्रसुप्तावस्थेंत असलेल्या संस्कारांत असे कांहीं संस्कार दिसून येतात कीं ज्यांचा संबंध त्या व्यक्तीच्या पूर्वायुष्यांतील संस्कारांशीं तर नसतोच, पण त्या व्यक्तीच्या पूर्वपिढ्यांतही ते संस्कार नव्हते असें निश्चितपणें सांगतां येतें. तसेंच त्या संस्कारांचें स्वरूपही असें असतें कीं त्यांना नित्यसिद्ध सहजप्रेरणामध्येंही (Instincts) घालतां येत नाहीं. अशा प्रकारचे संस्कार पाहून भारतीय शास्त्रज्ञांनीं पुनर्जन्माच्या अस्तित्वाची जोड देऊन त्या संस्कारांची नीट उपपत्ति लावली. भगवद्गीतेंत

> **ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।**
> **मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥**
> **शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।**
> **गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥**

वायु फुलांतून जसा गंध घेऊन जातो त्याप्रमाणें जीवात्मा पांच ज्ञानेंद्रियें व सहावें मन हीं घेऊन देहान्तर करीत असतो आणि तेथें त्या त्या उद्बोधक सामग्रीमुळें पूर्वजन्मार्जित संस्कार स्मृतिरूपानें जागे होऊन त्या जीवाकडून तदनुसार कर्में घडत असतात (पाद ४, सूत्र ७, ८, ९). गणितशास्त्रज्ञ रामानुजम् ह्यांचें उदाहरण ह्या दृष्टीनें विचार करण्याजोगें आहे. मद्रास विद्यापीठाच्या इंटरच्या परीक्षेंतही अयशस्वी झालेला हा विद्यार्थी इंग्लंडमधील विश्वविद्यालयांतील गणितज्ञांनाही न सुटणारे बीजगणितांतील कूट प्रश्न सहज

लीलेनें सोडवूं शकतो, गणितशास्त्रांत पहिला हिंदी एफ्. आर्. एस्. होतो आणि कोणत्याही विद्यापीटाचा पदवीधर होण्यापूर्वीच 'रॉयल सोसायटी ऑफ् लंडन' ह्या संस्थेचा फेलो म्हणून निवडला जातो! त्या शास्त्राबद्दलचे संस्कार त्याच्या पूर्व आयुष्यांत झालेले नव्हते; त्याच्या पूर्वजांत कोणी गणितशास्त्रज्ञ नव्हते असें मानिलें तर रामानुजम्च्या ठिकाणीं असलेलें हें बीजगणितज्ञान पूर्वजन्मार्जितच होतें असें मानणें भागच आहे; पण एखादा पूर्वज गणितज्ञ होताच असें मानलें तर असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं ते संस्कार रामानुजम्पर्यंतच्या कोणत्याही व्यक्तींत कां उतरले नाहींत आणि रामानुजम्च्या ठिकाणींच कां उतरले? ह्या 'कां' चें उत्तर अलीकडच्या भौतिकशास्त्रज्ञांना काय किंवा मानसशास्त्रज्ञांना काय, नीटसें देतां येत नाहीं. पूनर्जन्मवाद्यांचें उत्तर ह्यावर असें आहे कीं रामानुजम्च्या ठिकाणीं ते संस्कार पूर्वजन्मार्जित होते. म्हणून त्याच्या पूर्व पिढ्यांतील एखाद्या पूर्वजाचे संस्कार ही उद्बोधक सामग्री त्याला प्राप्त झाल्यामुळें त्याच्या ठिकाणचे ते संस्कार जागे झाले. ह्याचप्रमाणें अभ्यासानेंच प्राप्त होणाऱ्या भावना, कला अथवा विद्या अगदीं लहानपणींच ज्यांच्या ठिकाणीं प्रकट झाल्या अशा विलक्षण उदाहरणांची नोंद जगांतील सर्व राष्ट्रांतील इतिहासांत आढळते. बालवयांत बौद्धांचा उच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा करणारे भट्टपाद किंवा आत्मज्ञानाकरितां गोविंदपादांना शरण जाणारे शंकराचार्य, अग्नीला साक्ष ठेवून रोमन लोकांचा निःपात करण्याची प्रतिज्ञा करणारा नऊ वर्षांचा हानिबॉल, राष्ट्र परतंत्र आहे म्हणून सुतकी पोषाख घालून शाळेंत जाणारा मॅझिनी, नवव्या-दहाव्या वर्षापासून विश्वचिंता लागल्यानें विवाहसमारंभांतून पळून जाणारे रामदास किंवा तेरा-चौदाव्या वर्षी हिंदवी स्वराज्यस्थापनेकरितां मावळ्यांच्याकडून रोहिडेश्वरासमक्ष शपथा घेवविणारे शिवाजीमहाराज, इत्यादि अनेक उदाहरणें इतिहासांत आढळतात. अगदीं बालवयांत व्हायोलिन उत्तम वाजविणारीं, कोणत्याही गाण्याचें स्वरलेखन करणारीं, उत्तम व शास्त्रशुद्ध गाणारीं, बुद्धिबळें खेळणारीं, उत्कृष्ट चित्रें काढणारीं अशीं अनेक उदाहरणें अनेक देशांत आढळून येतात. त्यावरून असें मानणें प्राप्त होतें कीं त्या जीवांच्या ठिकाणीं हे संस्कार पूर्वजन्मार्जितच असले पाहिजेत. ह्या गोष्टी पाहून भारतीय मानसशास्त्रज्ञांनीं मानसशास्त्राविषयीं असा अधिक सिद्धान्त मांडला आहे कीं जीवात्म्याच्या चित्तांत प्रसुप्तावस्थेंत जसे त्याच्या बालपणाचे संस्कार असतात, किंवा त्याच्या पूर्वपिढ्यांचे संस्कार असतात, तसेच त्याच्या पूर्वजन्मांतील संस्कारही असतात.

१०. चित्ताच्या क्षिप्तादि पांच भूमिकांचा तुलनात्मक विचार

जागृति आणि स्वप्न ह्या दोन अवस्थांत जाणीवरूपी प्रज्ञेचे जे व्यापार घडत असतात त्यांसंबंधींचें जें विवेचन पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांत झालें आहे, त्याचें

मूलग्राही यथार्थदर्शन जेम्स्, मॅक्डुगल ह्यांच्यासारख्यांच्या ग्रंथांतून विस्तृतपणें दृष्टीस पडतें. त्याचप्रमाणें बालांचें मानसशास्त्र, सामाजिक मानसशास्त्र, शैक्षणिक मानसशास्त्र, इत्यादि भिन्न नांवांखालीं निरनिराळीं वयें व अवस्था ह्यांतील वैयक्तिक व सामाजिक मनोधर्माविषयीं अतिसूक्ष्म विवेचन अनेक पाश्चात्य ग्रंथकारांकडून झालें असून तें वाचनीय व अभ्यसनीय झालें आहे. पाश्चात्यांचीं मनें प्रायः रजोगुणी, बहिर्मुख व भोगप्रवण असल्यामुळें त्यांच्या मनोभूमिकेंत अनेक गुंतागुंतींचीं बीजें असतात. हीं सर्व उकलून त्यांतील निरनिराळ्या भावांच्या व्याख्या निश्चित करून त्यांचें स्वरूप सांगणें, इत्यादि गोष्टी पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांत सविस्तर सांगितल्या आहेत. मानसशास्त्रांतील ह्या प्रकारच्या मनोव्यापारांचें इतकें सूक्ष्म, सविस्तर व प्रयोगसिद्ध विवेचन भारतीय मानसशास्त्रांत संकलितपणें सांपडत नाहीं. श्रुति, स्मृति, पुराणें आणि सांख्य, योग, वेदान्त हीं शास्त्रें इत्यादिकांत हें विवेचन विखुरलेलें आढळतें. तें सर्व एकत्रित करून त्यासंबंधीं पाश्चात्यांप्रमाणें ग्रंथरचना करण्यास आपल्याकडे भरपूर वाव आहे, पण इकडे अद्यापि आपल्या विद्वानांचें लक्ष गेलेलें नाहीं; आणि अशा ग्रंथांना मागणी असण्याइतकी मनाची उच्च पातळी इकडील सर्वसामान्य वाचकांना अद्यापि लाभलेली नाहीं. जाग्रतावस्थेंतील मनोव्यापारांचें विवेचन करणाऱ्या ह्या भागाला पाश्चिमात्य मानसशास्त्रांत सामान्य मानसशास्त्र (Normal Psychology) असें नांव देतां येईल. पौरस्त्य मानसशास्त्रांत ह्या भागाला क्षिप्तावस्थाविषयक मानसशास्त्र असें नांव आहे. ह्या अवस्थेला क्षिप्त असें म्हणण्याचें कारण ह्या अवस्थेंत मन इंद्रियद्वारा बाह्य वस्तूकडे जणूं फेकलें जातें, तेथें तें बाह्य वस्तूला व्यापतें व मग हें अमूक आहे, अशी जाणीव होत असते.

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमेति तत् ।
मेयाभिसंगतं तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥

असा प्रकार ह्या अवस्थेंत घडत असल्यामुळें ह्या मनोवस्थेला क्षिप्तावस्था अशी संज्ञा पौरस्त्य मानसशास्त्रकारांनीं दिली आहे. मनाच्या ह्या क्षिप्त किंवा सामान्य अवस्थेपेक्षां वेगळ्या अशा आणखी दोन अवस्था नित्याच्या व्यवहारांत आढळतात. त्या मूढावस्था व विक्षिप्तावस्था ह्या नांवांनीं पौरस्त्य शास्त्रकारांनीं वर्णिल्या आहेत. मन तमोगुणानें ग्रस्त होऊन त्याच्या ठिकाणीं झोंप, तंद्रा, मूर्च्छा, मोहनिद्रा (Hypnotic trance), भ्रम, वेड, इत्यादि विकृति दृग्गोचर होतात. म्हणून अशा विकृत मनोवस्थेला मूढावस्था असें आपल्याकडील शास्त्रज्ञांनीं म्हटलें आहे. पाश्चात्यांनीं मानसशास्त्राच्या एतद्विषयक शाखेला विकृतिविषयक मानसशास्त्र (Abnormal Psychology) असें नांव दिलें आहे. पण ह्या प्रकारच्या मानसशास्त्राला (Subnormal Psychology) हें नांव अधिक यथार्थ झालें असतें. तिसऱ्या विक्षिप्त अवस्थेंत मनाच्या कांहीं विशेष शक्ति उत्तेजित झालेल्या आढळतात. दूरचें दिसणें, डोळे बांधून

गर्दीतून सायकल अथवा मोटार भरधाव सोडणें, बसल्या ठिकाणाहून अतिदूरचें ऐकूं येणें, इत्यादि चमत्कारिक सामर्थ्यें कित्येकदां, कांहींच्या ठिकाणीं, दृष्टीस पडतात. डोळे बांधून लंडनच्या गर्दीच्या रस्त्यांतून भरधाव सायकल नेल्याचें सचित्र वर्णन आठदहा वर्षांपूर्वी एका इंग्रजी मासिकांत आलें होतें. शिवाजीमहाराज निद्रावश असतां चाळीस मैलांवरील त्यांच्या स्वामित्वाखालच्या बंदरांतील दारूगोळा शत्रूंनीं फितुरीनें पेटवून दिल्याचा धडाका त्यांस एकट्यास रायगडावर ऐकूं आला व त्या धक्क्यानें ते खडबडून उठले, अशी इतिहासांत नोंद आहे. अशा प्रकारच्या उत्तेजित अवस्थेची मीमांसा विक्षिप्तावस्थाविषयक मानसशास्त्रांत पौरस्त्यांनीं केली आहे. पाश्चात्यांनीं ह्याची अगदीं थोडी, केवळ उल्लेखमात्र मीमांसा केली आहे. पण तिचा समावेश मात्र त्यांनीं वरील विकृतिविषयक मानसशास्त्रामध्येंच केला आहे. ह्या तीन अवस्थांपलीकडे मनाच्या एकाग्र आणि निरुद्ध अशा आणखी दोन अवस्था आहेत. ह्यांतील एकाग्रावस्थेचें लक्षण 'शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः' असें पौरस्त्य मानसशास्त्रकारांनीं बांधलें आहे. चित्त हें सदोदित वृत्तिरूपांत परिणाम पावणारें आहे. शांत झालेली वृत्ति आणि पुढल्या क्षणीं उदित होणारी वृत्ति ह्या दोहोंत जर तुल्यप्रत्यय म्हणजे एकच अनुभव असेल तर ती एकाग्रता होय. पाण्यांत सतत लाटा उत्पन्न होत असतील, तर त्या पाण्यांत कशाचेंच प्रतिबिम्ब स्थिर दिसणार नाहीं; पण तें जर स्थिर राहील तर त्यांत वस्तूंचें प्रतिबिम्ब दिसूं शकेल. असाच कांहीं प्रकार एकाग्रावस्थेंत होत असतो. चित्तांत क्षणाक्षणाला भिन्न प्रत्यय येणें हीच त्याची चंचलता होय. एकच प्रत्यय अनेक क्षणांपर्यंत टिकेल तर तितक्या क्षणांपुरती मनाची एकाग्रता झाली. अशा एकाग्रतेला 'प्रशांत-वाहिता' प्राप्त झाली, म्हणजे पाण्याच्या संथ प्रवाहाप्रमाणें एकच प्रत्यय अखंडपणें दीर्घकाल टिकवितां येऊं लागला म्हणजे तेथें एक प्रकारचा अननुभूत आनंदाचा अनुभव येऊं लागतो. त्याचप्रमाणें एकाग्रतेनें मनाचें सामर्थ्य वाढतें. तें ज्या मानानें वाढेल त्या मानानें त्या मनाच्या ठिकाणीं लहानमोठ्या सिद्धींचें सामर्थ्य प्रकट होऊं लागतें. ह्या एकाग्रतेचा अभ्यास कोणत्या साधनांनीं सुकर होतो व अभ्यासबलानें कोणकोणत्या सिद्धि कसकशा प्रकट होतात ह्याचा शास्त्रशुद्ध विचार भारतीय ऋषिमुनींनीं 'एकाग्रभूमिका' विषयक मानसशास्त्रांत केला आहे. पाश्चात्यांच्या परिभाषेंत ह्याला उच्च मानसशास्त्र (Higher Psychology) असें नांव देतां येईल. पाश्चात्यांनीं ह्या भूमिकेसंबंधीं व्यवस्थित लेखन केलेलें आढळत नाहीं आणि हें लेखन आणखी कित्येक वर्षें त्यांच्या हातून होईल असा संभव दिसत नाहीं. ह्याचें कारण असें कीं बौद्धिक पातळीवरूनच केवळ मानसशास्त्राचा विचार करावयाचा अशा अवस्थेंत पाश्चात्य राष्ट्रें अजून आहेत. स्वतःचें अंतःकरण शुद्ध करून तशा विशुद्ध अंतःकरणानें स्वतःच्या

मनोधर्मांचा अभ्यास करणें आवश्यक आहे हा विचार त्यांच्या बुद्धीच्या टप्प्यांत अजून विशेषसा आला नाहीं. ह्यामुळें बौद्धिक सामर्थ्याच्या बळावर त्यांनीं सामान्य मानसशास्त्रावर किंवा विकृतिविषयक मानसशास्त्रावर जसें चिकित्सक, प्रयोगासिद्ध आणि विस्तृत लेखन केलें आहे, तसें ह्या उच्च मानसशास्त्रासंबंधींचें लेखन ते अद्यापि करूं शकले नाहींत. असलें लेखन करूं शकतील असे शोपेनहॉर, जिराल्डहर्ड्, थोरो, रोमां रोलाँ ह्यांच्यासारखे सात्विक वृत्तीचे विद्वान लोक म्हणजे भांगेंत तुळस ह्या म्हणीप्रमाणें अपवादात्मक होत. इतर सर्व शास्त्रज्ञ बौद्धिक बळावर मानसशास्त्राचा जेवढा प्रदेश आक्रमितां येईल तेवढा प्रशंसनीयपणें आक्रमीत आहेत. एकाग्रभूमिकेच्या पुढची निरुद्ध भूमि. चितांतील बहिर्मुखता निर्बळ झाली आणि तें अंतर्मुख झालें म्हणजे चित्तांत वृत्ति उठेनाशा होतात. अशा रीतीनें चित्त वृत्तिशून्य होऊन आत्माकार होणें ही चित्ताची निरुद्ध भूमि होय. ह्या निरुद्ध भूमीवर असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होऊन चित्तांत आत्मसाक्षात्कार टळटळीतपणें उमटतो. ही अवस्था म्हणजेच कैवल्यानुभव होय. ह्या समाधींतून योगी देहभानावर येऊन प्राप्त जगद्व्यवहार करूं लागला तर ती त्याची जीवन्मुक्तावस्था होय. अशा अवस्थेंतील मनाची चिकित्सा करणाऱ्या मानसशास्त्राला पाश्चात्यांच्या परिभाषेंत आध्यात्मिक मानसशास्त्र (Meta-Psychology) असें म्हणतां येईल. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांतील ह्या अध्यात्मिक मानसशास्त्राचें बरेंचसें वर्णन – चिकित्सा नव्हे – गूढवादावरील (Mysticism) ग्रंथांत आढळतें. पण त्याला शास्त्रीय उपपत्तीची जोड त्यांना अद्यापि देतां आली नाहीं. आपल्याकडे एकाग्र आणि निरुद्ध ह्या भूमिकांचें शास्त्रशुद्ध व स्वानुभवयुक्त विवेचन पातञ्जलयोगशास्त्रांत प्रामुख्यानें केलेलें आढळतें. अशा रीतीनें भारतीय मानसशास्त्रांत (१) क्षिप्त (२) मूढ (३) विक्षिप्त (४) एकाग्र आणि (५) निरुद्ध ह्या पांच भूमिकांचा विचार झालेला आहे. ह्या भूमिकांविषयक मानसशास्त्रांतील शाखांना (१) नॉर्मल (२) सब्-नॉर्मल (३) ॲब्नॉर्मल (४) हायर आणि (५) मेटासायकॉलजी अशीं नांवें पाश्चात्य मानसशास्त्रानुसार देतां येतील. तुलनेनें पाहातां ह्यांतील पहिल्या प्रकाराविषयींचें पाश्चात्यांचें लेखन पौरस्त्यांच्या लेखनापेक्षां पुष्कळच अधिक विवेचक, विस्तृत व समर्पक आहे. दोन व तीन ह्या प्रकारांचें पाश्चात्यांचें विवेचन अधिक चिकित्सापूर्वक केलेलें आणि विस्तृत आहे, तर पौरस्त्यांचें अधिक मूलग्राही व सोपपत्तिक आहे आणि चार व पांच ह्या प्रकारांचें विवेचन पाश्चात्यांनीं अत्यल्प व चांचपडत केलेलें आहे, तर पौरस्त्यांचें विवेचक समर्पक, सोपपत्तिक व अनुभवाधिष्ठित आहे.

पाश्चात्यांचें मानसशास्त्र कालतः अगदीं अलीकडचें असल्यानें त्याला अर्वाचीन म्हटलें तर कित्येक हजार वर्षांपूर्वी निश्चित स्वरूपावस्थेस पोंचलेलें

पौरस्त्यांचें मानसशास्त्र प्राचीन मानसशास्त्र ह्या नांवानें संबोधितां येईल. वर सांगितलेंच आहे कीं ह्या दोन्ही मानसशास्त्रांकडे नुसता दृष्टिक्षेप केला तरी एक गोष्ट अगदीं ढळढळीतपणें दृष्टींत भरते. ती ही कीं पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांतील क्षिप्त, मूढ व विक्षिप्त ह्या अवस्थांसंबंधींचें लिखाण पृष्ठसंख्येच्या दृष्टीनें भारतीय मानसशास्त्रांतील एतद्विषयक लिखाणापेक्षां फारच विस्तृत आहे. एकट्या अमेरिकेंत 'अमेरिकन् सायकॉलॉजिकल असोसिएशनचे' दोन हजारांपेक्षां अधिक सभासद आहेत आणि इंग्लंडमधील ब्रिटिश सायकॉलॉजिकल सोसायटीचे एक हजारापेक्षां अधिक सभासद आहेत. ह्या संख्येंत ह्या दोन देशांतील मानसशास्त्रविषयक इतर संस्थांचे संशोधक आणि फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, ऑस्ट्रिया, इत्यादि अनेक देशांतील असलें संशोधन करणाऱ्या अनेक संस्थांचे संशोधक ह्यांचा समावेश केला म्हणजे मानसशास्त्राचा प्रदेश आक्रमण करण्याच्या कामीं त्या शास्त्रज्ञांचें केवढें प्रचंड सैन्य गुंतलें आहे ह्याची कल्पना येते. इतक्या बहुसंख्य शास्त्रज्ञांनीं ह्या शास्त्रासंबंधीं केलेलें लेखन किती अवाढव्य असेल हें सहज अजमावतां येईल. 'बिहेव्हिअरिझम्'चा पुरस्कर्ता प्रा. वॅटसन् लिहितो कीं "इंद्रियांना अगोचर असलेली जाणीव ही वस्तु काय आहे ह्याचा सूक्ष्म छडा लावण्यासाठीं अक्षरशः लक्षावधि पृष्ठें छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत!" एका मुद्यावर जर एवढा ग्रंथविस्तार, तर मानसशास्त्रांतर्गत अनेक मुद्यांसंबंधीं केवढा अफाट ग्रंथसागर पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांच्या अविरत प्रयत्नांनीं निर्माण झाला असेल ह्याची कल्पना येते. पण इतक्या बहुसंख्य शास्त्रज्ञांनीं लिहिलेलें इतकें अपरंपार वाङ्मय असूनही सांप्रतचें मानसशास्त्र पूर्वीच्या कोणत्याही काळांतील अवस्थेपेक्षां अधिक शोचनीय अवस्थेंत असल्याचें मॅक्डुगल हा ग्रंथकार स्वानुभवावरून सांगतो. तेव्हां पाश्चात्यांची बुद्धीच आजला तरी ह्या कामाला असमर्थ आहे हा त्याचा अभिप्राय मान्य करण्याजोगा नाहीं असें कोण म्हणूं शकेल! पौरस्त्यांच्याकडे पहिल्या क्षिप्त, मूढ आणि विक्षिप्त ह्या तीन अवस्थां-विषयींचें वाङ्मय अत्यल्प असलें तरी पुढील एकाग्र व निरुद्ध ह्या दोन अवस्थांचें वाङ्मय शास्त्रशुद्ध आणि अनुभवाधिष्ठित असल्यामुळें ती उणीव भरून तर आली आहेच, पण ह्या शेवटच्या दोन अवस्थांतील मानसशास्त्रविषयक सिद्धान्त जर जनतेच्या दैनंदिन आचरणांत उतरतील, तर त्यांचीं मनें विशुद्ध व सुसंस्कृत होऊन पहिल्या तीन अवस्थांचा विचार करण्याचा फारसा प्रसंगच उरणार नाहीं!

११. उभय मानसशास्त्रांतील सहजप्रवृत्ति किंवा सहज प्रेरणा [Instincts]

पाश्चात्यांच्या बुद्धीच्या आटोक्यांत पुनर्जन्माची उपपत्ति पूर्णपणें आलेली नाहीं. ह्यामुळें सांप्रतच्या पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांत सहज-प्रेरणा किंवा सहज-

प्रवृत्तिसंबंधीं बराच गोंधळ दिसून येतो. म्हणजे सहज-प्रवृत्ति कोणत्या आणि किती ह्याविषयीं त्या शास्त्रज्ञांत पुष्कळच मतभेद आढळून येतात. वास्तविक पाहतां सहज-प्रवृत्तींचें लक्षण, (१) सर्वांच्या ठिकाणीं आणि (२) सर्वकाळीं दिसून येतात, त्याच सहज-प्रवृत्ति होत, असें मान्य करावयास पाहिजे. पाश्चात्यांनीं ज्या अनेक सहज-प्रवृत्ति म्हणून सांगितल्या आहेत, त्यांतील पुष्कळ प्रवृत्तींना वरील दोन लक्षणें लागू पडत नाहींत. कांहीं लोकांच्या ठिकाणीं कांहीं प्रसंगीं कांहीं प्रवृत्ति आढळून येतात, एवढ्यावरून त्या नित्यसिद्ध सहज-प्रेरणा (Instincts) असें ते शास्त्रज्ञ मानतात. पण वास्तविक पाहतां त्या प्रवृत्ति इतर कांहीं जणांत जर दिसून न आल्या तर त्यांना सहज-प्रवृत्ति कसें म्हणावयाचें ? पतंजलींनीं सांगितलेल्या प्रतिपक्षभावनाच्या अभ्यासानें ज्या प्रवृत्ति बदलतां येतात त्या सहज-प्रवृत्ति नव्हतच, असें पतंजलींचें मत आहे व तें विचारालाही पटतें. कांहींच्या ठिकाणीं कांहीं प्रवृत्ति आहेत आणि कांहींच्या ठिकाणीं त्या नाहींत ह्या गोष्टीवरून पुनर्जन्माची उपपत्ति मान्य करण्यावांचून गत्यंतरच उरत नाहीं; पण पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञ अजून पुनर्जन्माची उपपत्ति शास्त्रीय दृष्ट्या मान्य करण्याच्या टप्प्यापर्यंत आलेच नाहींत व म्हणून त्यांच्यांतील सहज-प्रवृत्तिसंबंधींचा गोंधळ, ही उपपत्ति त्यांस मान्य होईपर्यंत असाच चालणार आहे हें उघडच आहे. हा गोंधळ कसा आहे ह्याचें थोडें दिग्दर्शन येथें करूं.

पाश्चात्य शास्त्रज्ञांत सहज-प्रवृत्तींविषयीं परस्परविरोधी दोन पक्ष आहेत. पुष्कळ शास्त्रज्ञ मानवी मनांत 'सहज-प्रवृत्ति' म्हणून कांहीं आहेत असें मानतात, तर कांहीं थोडे शास्त्रज्ञ ह्या सहज-प्रवृत्ति नसून विशिष्ट परिस्थितीमुळें बनलेल्या त्या संवयी किंवा सामाजिक चालीरीति आहेत असें मानतात. ह्या दुसऱ्या पक्षाचा पुरस्कर्ता चार्ल्स् फॉक्स आपल्या The Mind And Its Body ह्या ग्रंथांत म्हणतो कीं "If it can be shown that so-called instinctive human activity is invariably dependant on some particular social environment, there would seem to be no room for separate independant instincts. I maintain that this can be shown in the case of every activity which is denominated instinctive. If, therefore, the course of action pursued is entirely a matter of social custom, what is the use of speaking of instincts ?" चार्ल्स् फॉक्सच्या ह्या वरील विधानाची सत्यता पटण्याकरितां पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांनीं ज्या सहज-प्रेरणा म्हणून मानल्या आहेत त्यांतील अगदीं ढोबळ अशा दोन सहज-प्रेरणांचा विचार येथें करूं. त्यासंबंधांत एक मुख्य गोष्ट अशी लक्षांत येते कीं इतर बाबतींप्रमाणें ह्या बाबतींतही तज्ज्ञांमध्यें एकमत नाहीं. प्रा. थॉर्नडाईक ह्यानें आपल्या शिक्षणविषयक मानसशास्त्रांत प्राण्यांच्याकडून ज्या ज्या म्हणून सहजपणें क्रिया घडतात त्या सर्वांचा समावेश सहज-प्रवृत्तींत करून त्यावर आठ प्रकरणें

लिहिलीं आहेत, तर काम आणि क्षुधा ह्या दोनच प्रधान सहज-प्रवृत्ति आहेत व त्याच बाकीच्या गौण सहज-प्रवृत्तींच्या बुडाशीं असतात असें म्हणणारेही कांहीं आहेत. स्वतः मॅक्डुगल ह्या सुप्रसिद्ध ग्रंथकारानें चाळीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या Social Psychology ह्या ग्रंथांत मुख्य सहज-प्रवृत्ति सात सांगितल्या आहेत, तर त्यानंतर कित्येक वर्षांनीं लिहिलेल्या Outline of Psychology ह्या ग्रंथांत तोच ग्रंथकार ह्या प्रवृत्ति चौदा आहेत असें सांगतो. तसेंच, मनुष्यांच्या सहज-प्रवृत्ति आणि मनुष्येतर प्राण्यांच्या सहज-प्रवृत्ति ह्यांचें निरीक्षण केलें असतां असें दिसून येतें कीं त्यांच्यांत महत्त्वाचे अनेक भेद आहेत. सहज-प्रवृत्ति म्हटल्या तर सर्वांमध्यें त्या सारख्या पाहिजेत. पण ह्यावर पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञ असें म्हणतात कीं मनुष्यांच्या सहज-प्रवृत्ति आणि इतर प्राण्यांच्या सहज-प्रवृत्ति ह्यांत मुळीं भेदच आहे. ह्यावर मग असेंही म्हणतां येतें कीं असा भेद मनुष्यामनुष्यांतही आहे. उदाहरणार्थ कांहीं माणसें नाग, साप, वगैरे प्राण्यांना पाहतांच अतिशय घाबरून जाऊन त्यांच्यापासून दूर पळतात, तर ह्या प्राण्यांना पाहतांच मोठ्या ईर्ष्येनें त्यांच्यावर झडप घालून त्यांना मारणारीं माणसेंही दृष्टीस पडतात. येथें एकाच बाह्यपरिस्थितींत एकाच्या ठिकाणीं भीति ही जर सहज-प्रवृत्ति मानली, तर दुसऱ्याच्या ठिकाणीं धैर्य ही सहज-प्रवृत्ति होय. हाच विचार जास्त लांबविला म्हणजे प्रत्येक मनुष्याच्या सहज-प्रवृत्ति दुसऱ्याहून भिन्न आहेत, असेंही म्हणतां येईल. म्हणजे त्यांना सहज-प्रवृत्ति म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं असें तात्पर्य निघतें.

पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांनीं बहुमतानें ज्या सहज-प्रवृत्ति मानल्या आहेत, त्यांतील बहुतेकांच्याविषयीं असें म्हणतां येतें कीं त्या कांहींच्या ठिकाणीं आहेत म्हणून जितक्या अर्थानें सहज-प्रवृत्ति म्हणतां येतील, तितक्याच अर्थानें त्या इतर कांहींच्या ठिकाणीं नाहींत म्हणून सहज-प्रवृत्ति नाहींत असेंही म्हणतां येईल. ह्या सर्व सहज-प्रवृत्तींची अशा रीतीनें चर्चा करण्यास स्थलावकाश नसल्यामुळें त्यांतील महत्त्वाच्या एकदोन सहज-प्रवृत्ति आपण येथें चर्चेस घेऊं. संग्रहाची प्रवृत्ति (Acquisitive or Collective instinct) ही अशा प्रकारची सहज-प्रवृत्ति मानली जाते. C. F. Burk ह्या बाईनें ह्या सहज-प्रवृत्तीचें अस्तित्व सिद्ध होतें कीं नाहीं हें पाहाण्याकरतां सहाशें मुलगे आणि सहाशें मुली ह्यांचें परीक्षण केलें. त्यांत तिला असें आढळून आलें कीं शेंकडा ९० मुलगे आणि शेंकडा ९१ मुली ह्यांच्यामध्यें संग्रह करण्याची प्रवृत्ति असते. हे आंकडे प्रसिद्ध झाल्यावर हें उदाहरण संग्रहाची सहज-प्रवृत्ति असते ह्याचें द्योतक म्हणून अनेकवार देण्यांत येऊं लागलें. पण येथें मुद्दा असा कीं ही जर सहज-प्रवृत्ति आहे तर ती १० टक्के मुलगे आणि ९ टक्के मुली ह्यांत कां नाहीं ? तसेंच, वरील बाईच्या निरीक्षणांत असें आढळून आलें होतें कीं ही प्रवृत्ति मुलांच्यांत साधारण अकरा बारा वर्षांपासून विशेष दृग्गोचर होते व ती तरुणपणची वाढ सुरू होईपर्यंत टिकते व नंतर कमी होते.

तेव्हां ह्या वयाच्या पूर्वी आणि तरुणपणानंतर जर ही प्रवृत्ति राहात नाहीं असें दिसतें तर हिला सहज-प्रवृत्ति कसें म्हणावयाचें ?

पण ह्या संग्रहाच्या सहज-प्रवृत्तीसंबंधीं पुढें आणखी एक प्रयोग झाला. त्यावरून तर अशी प्रवृत्ति मुळीं नाहींच असेंही सिद्ध होऊं लागलें. सन १९२७ मध्यें अमेरिकेंत नऊ वयापासून बावीस वयापर्यंतच्या विद्यार्थ्यांत ही संग्रह-प्रवृत्ति कितपत आढळून येते हें पाहाण्याकरितां पांच हजार विद्यार्थ्यांचें निरीक्षण करण्यांत आलें. स्टॅम्प्स, पक्ष्यांचीं अंडीं, नाणीं, इत्यादि कोणत्याही वस्तूंचा संग्रह ह्या वयाचीं मुलें किती प्रमाणांत करतात, ह्याची आंकडेवारी काढण्यात आली. वर उल्लेखिलेल्या बर्क बाईच्या निरीक्षणांत जी वस्तुस्थिति आढळून आली, त्याच्या अगदीं उलट वस्तुस्थिति ह्या वेळीं आढळून आली. संग्रहाची प्रवृत्ति अधिकांत अधिक शेंकडा बारा मुलांतच केवळ आढळून आली. ह्या विसंगतीचें स्पष्टीकरण चार्ल्स् फॉक्स आपल्या वर उल्लेखिलेल्या ग्रंथांत येणेंप्रमाणें करतो : " The explanation of this astonishing discrepancy seems to be that environmental conditions have changed in the intervening period. Present-day conditions offer opportunities, to use leisure, that are more attractive to the young such as, theatres, moving pictures, wireless, dancing, etc." असें स्पष्टीकरण करून तो शेवटीं म्हणतो, "We may reasonably conclude that the collective instinct is entirely an environmental affair, and not a natural endowment."

आतां पुष्कळांना संमत असलेल्या मॅक्डुगलच्या चौदा सहज-प्रवृत्तींपैकीं वात्सल्य (Parental Instinct) ही सहज-प्रवृत्ति विचारार्थ घेऊं. काम व क्षुधा ह्या अतिबलवत्तर प्रवृत्तींच्या खालोखाल सर्वांत अधिक सहजता ह्या प्रवृत्तीला असावयास पाहिजे, कारण वत्स म्हणजे संतान, ह्याच्या निर्मितीला स्त्री-पुरुष-शरीरांत स्वतंत्र इंद्रिय-रचना आहे आणि मूल जन्मल्यावर त्याच्या ठिकाणीं दन्तोद्भव होऊन तें अन्न खाऊं लागण्यास समर्थ होईपर्यंत त्याचें पोषण करण्यास निसर्गानें मातेच्या ठिकाणीं केवळ त्याच कामासाठीं विकास पावलेलीं इंद्रियें निर्माण केलेलीं आहेत. तेव्हां वात्सल्य ही प्रवृत्ति तरी पृथ्वीवरील सर्व समाजांत इतर सर्व सहज-प्रवृत्तींपेक्षां अधिक नैसर्गिक म्हणजे सहज व बलवती असावयास पाहिजे असें प्रथमदर्शनीं वाटतें, पण कित्येक समाजांत ही वस्तुस्थिति अगदीं उलट आहे. गर्भहत्या व बालहत्या ह्या वात्सल्याच्या अत्यंत विरोधी अशा प्रवृत्ति आहेत. पण त्या अनेक समाजांत असल्याचें आढळतें. टास्मानिया, ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांतील मूळच्या लोकांत बालहत्या सर्वत्र रूढ होती. उत्तर-ध्रुवाकडील थंड प्रदेशांत राहाणाऱ्या एस्किमो लोकांत ही चाल होतीच. न्यूझीलंड, पॉलिनेशिया ह्या देशांतही ही चाल होती. सोसायटी आयलण्डस् ह्या

द्वीपसमूहांत तर जन्मणाऱ्या बालकांतील जवळजवळ दोन-तृतीयांश बालकांना प्रत्यक्ष आईबापांकडून ठार करण्यांत येत असे. रानटी लोकांतच ही बालहत्येची चाल होती असें नव्हे. तर सुधारलेल्या राष्ट्रांतही ही चाल होतीच. ग्रीस देशांत ही चाल अगदीं सार्वत्रिक व शिष्टमान्य होती. अशक्त अगर विकल मुलें भावी कालांत उत्तम लढवय्ये होऊं शकणार नाहींत म्हणून तीं पित्यांकडून रानावनांत अगर डोंगरकड्यांवर टाकून देण्यांत येत असत. लायकर्गस व सोलन अशा तद्देशीय स्मृतिकारांनीं ह्या चालींना कायद्याचे आधार दिलेले होते आणि प्लेटो, ॲरिस्टॉटल ह्या तत्त्वज्ञांनीं रेखाटलेल्या आदर्श राज्यशासनसंस्थेंत असल्या प्रकारांना मान्यता दिलेली आहे. रोममध्यें मातांकडून मुलांची हत्या होत असे व हा प्रकार अगदीं नैसर्गिक म्हणून मानण्यांत येत असे. प्राचीनकाळीं अरब लोकांत सुद्धा ही चाल होतीच.

अलीकडच्या काळांत सुधारलेल्या पाश्चात्य समाजांतून बालहत्येची प्रवृत्ति बरीच कमी झालेली आढळते हें खरें, पण त्याचें मुख्य कारण त्याऐवजीं गर्भावस्थेंतच त्यांचा निकाल लावण्याची प्रवृत्ति भयंकर प्रमाणांत वाढत आहे हें होय. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, इटली, अमेरिका, इत्यादि देशांतील गर्भहत्येचे गुन्हे वर्षोंवर्षीं कसे वाढत आहेत हें पाहिलें, म्हणजे वात्सल्यभाव सुधारलेल्या देशांतून नाहींसाच होणार आहे कीं काय अशी शंका येऊं लागते. बर्ट्रंड रसेल् आपल्या 'मॅरेज ॲंड मॉरल्स' ह्या ग्रंथांत ह्यासंबंधांत जर्मनी व इंग्लंड ह्या देशांविषयीं येणेंप्रमाणें माहिती नमूद करितो : "According to Julius Wolf, abortion plays a larger part than contraceptives in accounting for the fall of the death-rate in Germany. He estimates that there are 600000 artificial abortions annually in Germany at the present day. (हिटलरच्या अमदानींत व नंतर ह्या आंकड्यांत पुष्कळ घट झाली असावी असें अनुमान आहे—लेखक.) It is more difficult to arrive at an estimate for Great Britain owing to the fact that mis-carriages are not registered, but there is reason to think that the facts are not so very different from those in Germany." बर्ट्रंड रसेल हा मोठा चौकस बुद्धीचा लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहे. ह्यामुळें 'जर्मनींत दरवर्षीं सुमारें सहा लक्ष गर्भपात होतात व ग्रेट ब्रिटनमध्येंही जवळ जवळ तशीच परिस्थिति आहे' ही त्याच्या ग्रंथांतील माहिती यथार्थ म्हणून मानण्यास हरकत नाहीं. आतां अमेरिका व फ्रान्स ह्या देशांत ह्यासंबंधीं काय वस्तुस्थिति आहे तें पाहूं.

आधुनिक साधनांनीं आणि उपायांनीं संततिनियमनाचा प्रचार सर्वत्र व्हावयास पाहिजे, ह्या मताचा पुरस्कार व प्रचार करणाऱ्या मिसेस् सँगर (Mrs. Sanger)

ह्या बाईनें ' World Fellowship of Faiths ' ह्या संस्थेपुढें 'Woman of the Future' ह्या विषयावर जें भाषण केलें त्यांत ती संततिनियमनाच्या पुरस्कार करणें कां अवश्य आहे हें सांगतांना अमेरिकेंत प्रतिवर्षी होणाऱ्या गर्भहत्यां-विषयीं पुढीलप्रमाणें माहिती देते:

" In America there are more criminal abortions performed than in any other country in the world. The national total of abortions has been estimated to top 20,00,000, per year. This total does not include the number brought about by drugs or by instruments used by pregnant woman herself." Harijan, 25-1-36. गरोदर स्त्रियांनीं स्वतःच औषधांच्या वा उपकरणांच्या साहाय्यानें केलेले गर्भपात हिशेबांत न घेतांही अमेरिकेंतील सदोष गर्भपातांची संख्या प्रतिवर्षी वीस लक्ष इतकी असल्याचें ही बाई सांगते! त्याचप्रमाणें Towards Moral Bankruptcy ह्या ग्रंथांत फ्रान्समध्यें प्रतिवर्षी दोन लक्ष पंचाहत्तर हजार ते तीन लक्ष पंचवीस हजार इतक्या गर्भहत्या होत असून हा आंकडा वर्षानुवर्ष वाढतच असतो, असें तो ग्रंथकार लिहितो आणि पुढें तो म्हणतो : 'In the wake of abortion come in infanticide and crimes that outrage nature. There is nothing special to say about the first, except that the crime has become more frequent in spite of all facilities offered to unmarried mothers and of the extension of anti-conceptionist practices and abortion. It no longer arouses the same reprobation among so-called respectable people and Juries usually return verdict of not guilty.' "गर्भपाताच्या मागोमाग बालहत्या आणि जणूं निसर्गावरही अत्याचार करणारे इतर गुन्हे येतात. बालहत्येच्या बाबतींत विशेष सांगायचें म्हणजे असें कीं अविवाहित मातांना सर्व प्रकारच्या सवलती मिळत असतांनाही आणि संतति-नियमन व गर्भपात ह्यांचें क्षेत्र वाढलेलें असूनही बालहत्यांचे गुन्हे अधिकच होऊं लागले आहेत. प्रतिष्ठित समजल्या जाणाऱ्या समाजांतही असल्या गुन्ह्यांविषयीं पूर्वीसारखी घृणा कोणास वाटत नाहीं आणि असले गुन्हे न्यायालयांत गेले असतां गुन्हेगार निर्दोषी असल्याचा निर्णय न्यायाधिकाऱ्यांकडून देण्यांत येतो." फ्रान्समध्यें अगदीं अलीकडच्या काळांत मातेनें जन्मास आलेल्या मुलाच्या तंगड्या धरून मुलाचें डोकें सूतिकागृहाच्या दगडी भिंतीवर आपटून त्याला ठार मारल्याचा खटला न्यायालयांत आला असतां विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीनें गांजून गेल्यामुळें ह्या मातेनें हा गुन्हा केला असा निर्णय लागून त्या बाईला फार सौम्य शिक्षा दिल्याचा दाखला सांपडतो. गर्भहत्या किंवा बालहत्या ह्या गुन्ह्यांसंबंधीं प्रतिष्ठित गणल्या जाणाऱ्या लोकांनाही घृणा वाटेनाशी झाली असल्याचें हा ग्रंथकार स्पष्टपणें पुढें सांगत

आहे. अगदीं चालू घटकेला हीच जनमनःस्थिति असल्याचें एक उदाहरण नुकतेंच फ्री प्रेस जर्नलमध्यें आलें आहे. न्यूयॉर्कमधील ३ जून १९५० ची एक बातमी ह्या पत्रांत पुढीलप्रमाणें देण्यांत आली आहे.

MOTHER SHOOTS HER
OWN CHILD DEAD

New York, June 3-1950

'A four year old girl, whose mother – white wife of a Chinese waiter – shot her because other persons laugh at her original appearance, died at Believue Hospital to-day as the result of her wounds.'

' एका चिनी परिचारकाच्या गौरकाय पत्नीनें आपल्या मुलीवर – तिच्या मूळच्या रूपाला पाहून इतर लोक हसतात म्हणून – गोळी झाडली. ही चार वर्षांची मुलगी ह्या जखमांमुळें बिलीव्ह्यु हॉस्पिटलमध्यें मरण पावली.' मुलीच्या चिनी तोंडावळ्याला अमेरिकन लोक हसतात म्हणून तिला गोळी घालून ठार मारणाऱ्या ह्या गौरकाय राक्षसी स्त्रीच्या हृदयांत मातृभावोचित वात्सल्यभाव कितपत होता हें तिच्या ह्या दुष्टपणाच्या कृत्यावरून दिसतच आहे! पण ज्या तोंडावळ्याचा तिला पोटच्या पोर ठार करण्याइतका तिटकारा, त्याच तोंडावळ्याचा चिनी माणूस तिनें पति म्हणून स्वीकारला ह्यावरून तिचा पत्निभावही किती हीन पातळींत असला पाहिजे हें उघड होत आहे! मनूंनीं अधमवृत्तीच्या असल्या स्त्रियांचें

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः।
सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते॥

असें जें वर्णन केलें आहे तें किती यथार्थ आहे हेंही असल्या उदाहरणावरून सिद्ध होतें!

अलीकडे बहुतेक सर्वच पाश्चात्य देशांत संततीच नको म्हणणारीं विवाहित जोडपीं अधिकाधिक दिसूं लागलीं आहेत आणि विवाहाच्या बंधनांत न पडतां तारुण्यसुलभ स्वैराचाराची हौस पुरविणाऱ्या अनेक तरुणी हातांत लटकत असलेल्या छोट्या बॅगमध्यें संततिनियमनाचीं उपकरणें घेऊन हिंडत असलेल्या दृष्टीस पडतात असा प्रवाद ऐकूं येतो. Towards Moral Bankruptcy, Revolt of Modern Youth, Companionate Marriage, इत्यादि ग्रंथांत तद्देशीय समाजशास्त्रज्ञांनीं जी अधिकृत माहिती म्हणून दिली आहे, ती लक्षांत घेतां वरील वर्णन अतिरंजित आहे असेंही म्हणतां येत नाहीं. न्यायाधीश लिंडसेनें आपल्या वरील दोन पुस्तकांत जी वस्तुस्थिति वर्णिली आहे तिच्या सत्यतेविषयीं प्रसिद्ध ग्रंथकार बर्ट्रँड रसेल हा अगदीं निःसंदिग्ध अशी साक्ष देतो कीं "As far as a casual observer can, I took pains to test

Judge Lindsey's assertions by questioning young men. I did not find them inclined to deny anything that he said as to the facts. It seems to be the case througout America that a very large percentage of girls, who subsequently marry, have sex-experience often with several lovers."

— *Marriage and Morals*, P. 157

लिंडसेनें जी वस्तुस्थिति वर्णिली आणि जिच्या सत्यतेविषयीं बुद्धिप्रधान विचारसरणीबद्दल विख्यात असलेल्या बर्ट्रँड रसेलनें समक्ष खात्री करून घेतली, ती लक्षांत घेतां तरुण-तरुणींच्या असल्या विलासांतून संततीची अडगळ आपल्या गळ्यांत पडूं नये म्हणून तरुणींना संततिनियमन, गर्भहत्या किंवा बालहत्या ह्यांचा आश्रय करणें हाच एक मार्ग उरतो. ह्या सर्व परिस्थितीचा विचार केला तर असें म्हणणें प्राप्त होतें कीं पाश्चात्य देशांत वात्सल्य ही एक नैसर्गिक प्रवृत्ति (Instinct) आहे असें तर दिसून येत नाहींच, उलट सुसंस्कृत गणल्या जाणाऱ्या ह्या राष्ट्रांतील जनतेंतून वात्सल्यभाव नाहींसा झाल्यामुळें अपत्यसंगोपनाचें कार्य सामुदायिक रीत्या राज्यशासनसंस्थेला करावें लागणार कीं काय अशीही शंका तिकडील कांहीं समाजशास्त्रज्ञांना येऊं लागली आहे! तात्पर्य, ही एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेतां वात्सल्यभाव (Parental Instinct) ही एक नैसर्गिक प्रवृत्ति आहे असें केव्हांही म्हणतां येत नाहीं. वरील ग्रंथकार चार्ल्स् फॉक्स तर अधिक्षेपपूर्वक असें टासून विचारतो कीं "If the practice (of abortion and infanticide) is thus nearly universal, then either the parental instinct is non-existent or too weak to overcome the most repulsive actions contrary to it; or else, we are almost driven to the belief that, for the human species, infanticide and similar practices are instinctive!"

अणि शेवटीं ह्या सर्व चर्चेचा निष्कर्ष तो येणेंप्रमाणें काढतो : "We may conclude that so far from instincts having any impulsive power over us, they derive such force, as they have, entirely from the habits we cultivate!"

चार्ल्स् फॉक्सनें वात्सल्य ही एक नैसर्गिक प्रवृत्ति नाहीं असें जरी आपल्या परीनें ठरविलें असलें, तरी ही प्रवृत्ति कांहीं जीवकोटींच्या ठिकाणीं अगदीं नैसर्गिक व उत्कटत्वानें नांदत असल्याचेंही दृष्टीस पडतें. प्रस्तुत लेखकाला सातारा शहराच्या नजीक असलेल्या यवतेश्वराच्या डोंगरांत हिंडत असतांना पक्ष्यांतही वात्सल्यभाव किती उत्कटपणें नांदत असतो ह्याचें एक विलक्षण उदाहरण पाहावयास सांपडलें. रानांत हिंडत असतांना त्याला एक-दोन पक्षी आर्तस्वरानें ओरडत असल्याचें ऐकूं आलें. त्यांच्या ओरडण्यांत इतकी आर्तता होती कीं त्यांच्यावर कांहींतरी संकट आलें आहे असें वाटल्यावरून

लेखक त्या आवाजाच्या अनुरोधानें तिकडे गेला, तों त्याला असें आढळून आलें कीं थोड्या अंतरांवरील एका झाडाच्या फांदीवर एक भला मोठा नाग पुढें पुढें सरकत आहे आणि पक्ष्यांचें एक जोडपें आर्ततेनें ओरडत व आळीपाळीनें त्या नागावर हल्ला चढवीत आहे. तें जोडपें त्या नागावर इतक्या त्वेषानें आणि त्वरेनें हल्ला करून आपल्या चोंचीनीं त्यास टोंचीत होतें कीं त्या नागाला पुढें जाण्याचें थांबवून त्या पांखरांचा प्रतिकार करावा लागत होता. हें युद्ध सुमारें अर्धा घटका चालून अन्तीं त्या नागाचा पराभव झाला व त्यानें खालीं उडी टाकली आणि तो रानांत इतरत्र निघून गेला. हें युद्ध काय कारणानें निर्माण झालें असावें अशी जिज्ञासा उत्पन्न झाल्यामुळें लेखक तिकडे जाऊन पाहातो तों नाग होता त्या ठिकाणापासून चारपांच हातांवर उंच त्या पक्ष्यांचें घरटें होतें व त्या घरट्यांत तें जोडपें बसलेलें आढळून आलें. पक्ष्यांच्या त्या जोडप्यानें त्या नागावर जो इतका तीव्रतेनें हल्ला केला तो आपल्या पिलांना खाण्यास चाललेल्या नागापासून पिलांचें रक्षण करण्यासाठीं केला हें पाहून लेखकास त्यांच्या वात्सल्यभावाविषयीं परम आश्चर्य वाटलें !

पांचसहा वर्षांपूर्वी बंगाल्यांत राजकीय कारणांमुळें जो कृत्रिम दुष्काळ पडला होता, त्यांत एक माता मृतावस्थेंत पडलेली असून तिचें जिवंत मूल तिच्या अंगाशीं स्तनपान करण्यासाठीं झटत असलेल्या प्रसंगाचें चित्र वर्तमानपत्रांत आलें होतें. अन्नान्नदशा होऊन मरण्याचा प्रसंग आला असतांनासुद्धा आपल्या मुलाला उराशीं कवटाळणारी भारतांतील ही स्त्री म्हणजे वात्सल्यभावाची जणूं साक्षात् मूर्तीच होती.

लेखकाच्या मातेचें उदाहरण तर वात्सल्यभावाचा एक अलौलिक नमुना होय. गरोदरपणींचे तीनचार महिने होईपर्यंतच नऊ महिन्यांनंतर जेवढें पोट दिसावयाचें तेवढें दिसूं लागल्यामुळें तज्ज्ञांकडून परीक्षा करून घेणें भाग झालें. तज्ज्ञांचा अभिप्राय असा पडला कीं पोटांत कांहीं रोग (tumour) असून तो मुलाबरोबरच वाढत आहे व वाढणार आहे. मुलाची आशा सोडली तर मूल व रोग दोहींचा आत्तांच निकाल लावतां येऊन आईचा जीव खास वांचेल. हें न केल्यास मूल व रोग वाढत जातील; गरोदरपणांत मोठें पोट झाल्यामुळें मातेला फार हाल सोसावे लागतील; प्रसूति होईल, मूल नीट जन्मास येईल पण आईच्या जिवाला मात्र धोका होईल. तज्ज्ञांच्या ह्या मतामुळें मातेचा जीव वांचावा म्हणून गर्भस्थ मुलाची हत्या करावयाची, का मुलाकरितां मातेचा बळी द्यावयाचा असा पेचप्रसंग निर्माण झाला. ह्या बिकट प्रसंगींही मातृभावांतील वात्सल्यप्रेरणेचा विजय झाला आणि मातेनें आपला निश्चित निर्णय दिला कीं " मूल नीट जन्मास येणार असेल तर माझ्या जिवाचें कांहींही झालें तरी चालेल. गरोदरपणचे हाल व मृत्यूचा धोका पत्करण्यास मी आनंदानें तयार

आहे. " योग्य काळीं माता प्रसूत झाली, मूल सुखरूप जन्मास आलेलें मातेनें पाहिलें, पण प्रसूतीनंतर अत्यल्पावधींत मातेनें इहलोकची यात्रा संपविली !

मानवेतर प्राणिकोटींत पाहिलें, तर वात्सल्यभाव त्यांच्यांत उत्कटत्वानें नांदत असल्याचें आढळून येतें. सुंदर आणि सोयीस्कर घरटीं बांधून त्यांत आपल्या पिलांचें रक्षण, पोषण आणि संवर्धन करणारे पक्षी सर्वत्र दृष्टीस पडतात. वसंत-ऋतूबरोबर सर्व जगभर संचार करणारा कोकिळपक्षी तेवढा ह्याला अपवादभूत दृष्टीस पडतो. पण त्याच्या ठिकाणींही वात्सल्यभाव आहे हें मान्य करावें लागतें ; कारण हा पक्षीसुद्धा स्वतःचीं घरटीं बांधून त्यांत आपल्या पिलांचें रक्षण-पोषण-संवर्धन इत्यादि करीत नसला तरी मोठ्या बुद्धिचातुर्यानें तो त्यांची योग्य तरतूद करूनच अन्यत्र गमन करीत असतो. कोकिळा आपलीं अंडीं वाटेल त्या पक्ष्याच्या घरट्यांत न घालतां कावळ्याच्या घरट्यांतच घालते. ह्यावरून इतकें स्पष्ट दिसतें कीं वर्णसादृश्यामुळें आपल्या पिलांचा वेगळेपणा मूर्ख कावळ्याला ओळखूं येणार नाहीं आणि म्हणून त्याच्याकडून त्याच्या पिलांबरोबरच आपल्या पिलांचेंही पोषण वगैरे होईल अशी योजना कोकिळपक्षी करीत असतो. त्याच्या ठिकाणीं वात्सल्यभाव आहे म्हणूनच तो ही सावधगिरी बाळगतो हें उघडच आहे. ह्याप्रमाणेंच हिंस्र पशूसुद्धा आपल्या पिलांचें रक्षण करण्यांत दक्ष असतात असें सर्वत्र दृष्टीस पडतें.

वात्सल्यभावाचीं अशीं अनेकानेक उदाहरणें पाहिल्यानंतर फॉक्सचें वरील म्हणणें सर्वांशीं यथार्थ आहे असें म्हणतां येत नाहीं. तेव्हां व्यक्तींत, समाजांत अगर जीवकोटींत वात्सल्यभाव उत्कटत्वानें प्रतीतीस येतो आणि तो भाव चित्तांत जवळ जवळ नाहीं किंवा असला तर अति दुर्बल स्थितींत आहे अशींही उदाहरणें वर दिलीं आहेत. असा परस्परविरोधी पुरावा असल्यावर वात्सल्यभावाला, ती एक नैसर्गिक सहज-प्रेरणा आहे असें पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञ म्हणत असले तरी पौरस्त्य शास्त्रज्ञांच्या मतें ह्या भावाला नैसर्गिक सहज-प्रेरणा म्हणतां येत नाहीं. पौरस्त्यांच्या मतें ह्या व असल्या इतर बाबींसंबंधीं जरा वेगळी उपपत्ति आहे. त्यांच्या मतें मानवी समाजांतच नव्हे, तर एकंदर जीवकोटींत सात्त्विक, राजस व तामस असे जीव असतात व त्यांच्या चित्तांत ह्या तीन गुणांच्या तारतम्यानुसार सात्त्विक, राजस व तामस भाव नांदत असतात. वात्सल्य हा एक सात्त्विक भाव आहे व तो मानवी समाजांतील सात्त्विक जीवांतच दिसून येतो, राजस व तामस जीवांत दिसून येत नाहीं. त्याचप्रमाणें पशुपक्ष्यादि प्राण्यांची संतानपरंपरा चालू राहावी म्हणून त्यांच्या ठिकाणींही वात्सल्यभाव निसर्गानें ठेविला आहे. अर्थात् त्याला सर्व जीवांच्या ठिकाणीं असणारी एक नैसर्गिक सहज-प्रवृत्ति (Instinct) असें केव्हांही म्हणतां येणार नाहीं.

आतां सहज-प्रवृत्तींविषयीं भारतीय मानसशास्त्रज्ञ पतंजलि ह्यांच्या विचारांची दिशा काय आहे तें पाहूं. त्यांच्या मतें प्राणिमात्रांच्या प्रवृत्तीला हेतु त्यांच्या वासना होत. ह्या सर्व वासना चित्तांत नांदत असतात. म्हणून चित्त त्यांचें आश्रयस्थान होय. चित्तांत अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश हे पांच क्लेश ज्या घन वा विरल भावांत नांदत असतील तदनुसार त्यांत तामस, राजस वा सात्त्विक वासना उत्पन्न होणार व तदनुसार त्या जीवांकडून तामस, राजस वा सात्त्विक कर्मे घडणार. ह्या कर्मांचे त्रिगुणानुसार त्रिविध संस्कार चित्तावर घडतात व त्यांच्या प्रधानगौण भावानुसार त्या जीवाला शुभाशुभ जाति, आयुष्य व भोग हीं प्राप्त होत असतात; ह्यांनाच त्या वासनांचीं फलें असें म्हणतात. ह्या वासना चित्तविकासाच्या प्राथमिक अवस्थेंत बाह्य शब्दस्पर्शादि पांच विषयांना उद्देशून चित्तांत उत्पन्न होत असतात, म्हणून ह्या विषयांना वासनांचीं आलंबनें असें नांव देण्यांत येतें. एवंच, चित्तांतील वासनांचें अस्तित्व वरीलप्रमाणें हेतु, फल, आश्रय आणि आलंबन ह्यांशीं निगडित असतें (पाद ४, सूत्र ११). सामान्यतः मनुष्येतर योनि ह्या भोगयोनि होत, तर मनुष्ययोनि ही कर्मयोनि होय. भोगयोनींत जीवाची प्रगति व उत्क्रांति सृष्टिनियमानुसार घडत घडत तो मनुष्ययोनींत आला म्हणजे येथें त्याला त्याच्या विकासानुसार कमीअधिक कर्मस्वातंत्र्य प्राप्त होत असतें. ह्या स्वातंत्र्याचा तो जसा उपयोग करून घेईल तदनुसार त्याच्या वासनांत तो बदल करूं शकतो व वासनानुसार घडणाऱ्या कर्माशयाप्रमाणें त्याला पुढील जाति, आयुष्य व भोग हीं प्राप्त होत असतात. मनुष्यानें कर्मस्वातंत्र्याचा उपयोग करून वासना शुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला तर त्या बदलत जातात. वासनांच्या अस्तित्वाला वर जे हेतु, फल, आश्रय व आलंबन हे चार घटक सांगितले आहेत. त्यांत आश्रयभूत चित्त हें नित्याचेंच आश्रयभूत असतें. त्याचप्रमाणें जशा वासना तसें त्यांचें जात्यायुष्यभोगरूपी फल निश्चितच प्राप्त होणारें असतें. मनुष्यानें कर्मस्वातंत्र्याचा उपयोग करून वासनांत बदल घडवून आणायचा, म्हणजे चित्तांतील वासनांना कारण असलेले जे क्लेश त्यांचा घनीभाव कमी होऊन ते विरलभावास प्राप्त होतील असा प्रयत्न करावयाचा आणि वासनांचें आलंबन असलेले जे बाह्य-शब्दादि विषय असतात, त्यांतील राजस व तामस विषय टाकून सात्त्विक विषय असतील तेच प्रयत्नपूर्वक सेवन करण्याचा प्रयत्न करावयाचा. क्लेश विरल करण्याचें साधन म्हणजे ब्रह्मविद्येचा अभ्यास हेंच होय. वेदान्त व योग हीं ब्रह्मविद्येचीं दोन अंगें होत. वेदान्तशास्त्राच्या परिशीलनानें एकच आत्मतत्त्व सर्वत्र ओतप्रोत आहे असा बुद्धीचा निश्चय होतो व योगानुष्ठानानें चित्तांत ज्ञानदीप्ति होत होत असंप्रज्ञात समाधींत त्या आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार होतो. अशा प्रकारें वेदान्त व योग ह्यांचा समन्वयानें आश्रय करून त्यांत जसजशी

जीवाची प्रगति होईल तसतसे अविद्यादि क्लेश विरलभावास प्राप्त होतात व वासनांचें तामस व राजस स्वरूप पालटत त्या सात्त्विक भावास प्राप्त होत जातात. हा आंतर हृदय-पालट होत असतां बाहेरून सात्त्विक विषयांचेंच सेवन करण्याची दक्षता ठेवावी लागते. हें कार्य वैराग्यानें सुकर होत असतें. विषयांतील गुणलेशामुळें विषयांचें आकर्षण वाटत असतें. पण गुणांबरोबरच अनेक दोषही विषयांत असतात. सूक्ष्म विचार करून ते दोष नीट ओळखावेत व त्यांची अनिष्टता चित्तांत वारंवार पारखीत जावी. ही दोषदृष्टि दृढ झाली म्हणजे विषयांचें आकर्षण स्वाभाविकच कमी होऊन ते मला हवेत अशी जी प्रेप्सा चित्तांत असते ती नाहींशी होते व तिच्या जागीं हे विषय मला नकोत अशी जिहासा चित्तांत उत्पन्न होते. येथें प्रेप्सा व जिहासा ह्या प्रवृत्तींचें बाह्य आलंबन बदलतें पण त्या स्वरूपतः विद्यमान असतातच; म्हणजे राजस व तामस विषयांविषयीं जी पूर्वी प्रेप्सा असते ती आतां सात्त्विक विषयांविषयीं वाटूं लागते व राजस आणि तामस विषयांविषयीं जिहासा वाटूं लागते. प्रेप्सा आणि जिहासा ह्या दोहींप्रमाणेंच चित्तांत आणखी दोन प्रवृत्ति नांदत असतात, त्या चिकीर्षा आणि जिज्ञासा ह्या होत. त्या त्या कालीं आपल्यास जें जें इष्ट वाटतें तें तें प्राप्त करून घेण्यासाठीं कांहीं तरी कर्म करण्याकडे जी प्रेरणा होत असते ती चिकीर्षा होय आणि नवें कांहीं तरी समजून घेण्याची जी प्रवृत्ति असते ती जिज्ञासा होय. मनुष्याच्या हातून ज्या कांहीं गोष्टी घडत असतात त्यांना चित्तांत असलेल्या ह्या प्रेप्सा, जिहासा, चिकीर्षा आणि जिज्ञासा ह्यांपैकीं एक अथवा अनेक कारणें होत असतात, म्हणून ह्या प्रवृत्ति हा सर्व वासनांचा स्थायीभाव होय. ह्या चार प्रेरणांचे बाह्य विषय मात्र जीवाच्या अधिकारानुसार बदलत असतात, म्हणून विशिष्ट विषयांस उद्देशून असलेला जो भाव तो त्या वासनांचा परिणामी भाव होय. एवंच, विषय-निरपेक्ष असें जें चित्तांतील प्रेप्सा-जिहासा-चिकीर्षा-जिज्ञासा-रूप-नित्यसिद्ध सहज स्फुरण तो वासनांचा स्थायीभाव होय आणि विषयांस उद्देशून जें त्यांचें स्फुरण तो त्यांचा परिणामी भाव होय. चित्तांतील जाणीवरूपी जो धर्म त्याला प्रज्ञा किंवा प्रज्ञान असें म्हणतात. चित्तांत सत्त्व-रज-स्तमोमूलक वासनांचा जो खेळ अखंडपणें चाललेला असतो, त्यायोगेंच ह्या प्रज्ञेची वृद्धि आणि विशुद्धि होत असते. प्रज्ञा जसजशी वाढत जाईल आणि विशुद्ध होत जाईल तसतसा चित्तांतील वासनांचा परिणामी भाव बदलत जातो. तो पुढें पुढें इतका बदलतो कीं पूर्वावस्थेंत जो प्रेप्सेचा विषय तो उत्तरावस्थेंत जिहासेचा विषय होतो आणि जो जिहासेचा विषय असतो तो प्रेप्सेचा विषय होतो. पूर्वी गृह, क्षेत्र, वित्त इत्यादिकांविषयीं प्रेप्सा असते आणि शम, दम, तितिक्षा, उपरति, इत्यादिविषयीं जिहासा असते. प्रज्ञा विशुद्ध झाल्यामुळें गृह-क्षेत्र-वित्त इत्यादि-विषयीं अंतःकरणांत जिहासा उत्पन्न होते, तर शमदमादिकांविषयीं प्रेप्सा

वाढीस लागते. अशा प्रकारें वासनांच्या परिणामी भावांत बदल होत असतो. स्थायी भावांत होत नसतो. जिज्ञासा आणि चिकीर्षा ह्या दोन सहज-प्रेरणांमुळें परिणामी भावांत इष्ट दिशेनें बदल घडून येत असतो. व्यक्तीची जशी तशीच समाजाची प्रगति आणि संस्कृति ह्याच दोन सहज-प्रेरणांमुळें सिद्ध होत असते. मानवी सुखांत भर घालणारे सर्व शोध आणि सर्व शास्त्रांचा विकास, जिज्ञासा आणि चिकीर्षा ह्या दोन सहज-प्रेरणांनीं घडवून आणिला आहे. चित्तांतील मलिन वासनांचा स्थायीभाव म्हणजे प्रेप्सा आणि जिहासा ह्या भोगात्मक (Possessive) सहज-प्रेरणा होत, तर जिज्ञासा आणि चिकीर्षा ह्या त्यागात्मक किंवा निर्मायक (Creative) सहज-प्रेरणा म्हणजेच शुद्ध वासनाचा स्थायी भाव होय. भय, शोक आणि अतृप्ति ह्या बाकींच्या तीन सहज-प्रेरणा होत. ह्या चित्त-स्वरूप-निष्ठ (Subjective) असतात. म्हणजे त्या अज्ञान असेपर्यंत चित्ताच्या स्वरूपांत बाह्यविषय-निरपेक्ष नांदत असतात. ह्यांतील अतृप्ति ही सहज-प्रेरणा सर्वांच्या परिचयाची आहे. विषयनिरपेक्ष भय आणि शोक ह्या सहज-प्रेरणा सूक्ष्म बुद्धीनेंच लक्षांत येण्याजोग्या आहेत. ह्यांतील भयरूपी सहज-प्रेरणेंत भविष्यकाळावर चित्ताचें अनुसंधान असतें, तर शोक ह्या सहज-प्रेरणेंत भूतकालावर अनुसंधान असतें. 'द्वितीया द्वै भयं भवति' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि श्रुति-प्रमाणांनीं त्या ज्ञात होतात. येणेंप्रमाणें मनुष्य कोणत्याही क्रियेंत ज्या वासनांमुळें प्रवृत्त होतो, त्यांच्या मुळाशीं प्रेप्सा, जिहासा, जिज्ञासा, चिकीर्षा, शोक, भय आणि अतृप्ति ह्यांपैकीं एक किंवा अधिक प्रेरणा असतात आणि त्या स्थायी असतात म्हणून त्यांना सहज-प्रेरणा (Instincts) म्हणावयाचें. चित्तांतील अविद्या आणि तन्मूलक क्लेश ह्यांची निवृत्ति आत्मसाक्षात्कारानें झाली, म्हणजे शोक, भय आणि अतृप्ति ह्या चित्तनिष्ठ (Subjective) सहज-प्रेरणा कृतकार्य होऊन चित्तांतून नाहींशा होतात. आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर कांहीं काळ जीवन्मुक्तावस्थेचा सुखोपभोग घडत असतां त्या जीवन्मुक्ताला बाह्य जगताचें भान होत असतें आणि म्हणून बाह्यविषयनिष्ठ (Objective) असलेल्या प्रेप्सा, जिहासा, जिज्ञासा आणि चिकीर्षा ह्या सहज-प्रेरणा त्याच्या चित्तांत तोंपर्यंत स्फुरत असतात. मात्र ह्या सहज-प्रेरणांच्या प्राकृत जनांच्या ठिकाणच्या परिणामी भावांत आणि जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणच्या परिणामी भावांत स्वरूपतः दोन ध्रुवांइतकी भिन्नता असते. प्राकृत जनांच्या अंतःकरणांतील वासनांचें स्वरूप भोगात्मक (Possessive) असल्यानें त्या व्यक्तिनिष्ठ (Individual) असतात, तर जीवन्मुक्ताच्या अंतःकरणांतील वासना त्यागात्मक किंवा निर्मायक (Creative) असल्यानें त्या समाजनिष्ठ असतात. प्राकृत जनांच्या भोगात्मक वासनांमुळें समाजांत भेद, कलह आणि असमाधान हीं उत्पन्न होत असतात, तर जीवन्मुक्ताच्या त्यागात्मक वासनांमुळें समाजांत एकता, प्रेम आणि समाधान हीं

नांदूं लागतात. प्राकृत जनांच्या ठिकाणीं परिच्छिन्न असा व्यष्टिदेहात्मक अहंभाव स्फुरत असतो, तर जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं व्यापक असा सामाजिक किंवा वैश्विक अहंभाव स्फुरत असतो. समाजांतील सर्वसामान्य प्राकृत जन हे जर समाजरूपी शंकूच्या (Cylinder) तळभागांतील घटक मानले तर शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, रामकृष्ण परमहंस, करपात्रीजी, रमण महर्षि ह्यांसारखे जीवन्मुक्त पुरुष त्या समाजशंकूच्या अग्रभागीं नांदत असतात आणि म्हणून ते त्या समाजाच्या संस्कृतीचे उच्चतम आदर्श मानले जातात. प्राकृत जन आणि जीवन्मुक्त पुरुष ह्यांच्या वासनांतील ही भिन्नता भगवद्गीतेंतील,

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

ह्या वचनांत उत्तम प्रकारें वर्णिली आहे. ह्या आदर्श व्यक्तींच्या अत्युच्च जीवनाकडे दृष्टि ठेवून समाज आपला आध्यात्मिक विकास करून घेतो आणि तो दवी संस्कृतीनें समलंकृत होतो.

वासनांचा हा खेळ लक्षांत घेतला म्हणजे भिन्न जीवांच्या ठिकाणीं भिन्न वासना कां दृष्टीस पडतात ह्याचा नीट उलगडा होतो. जीवांचा हा विकास अनेक जन्मांतून होत असतो. ज्यांच्या विकासाच्या पातळींत साम्य असतें त्यांच्या चित्तांतील वासनांतही सहजच साम्य दिसतें. पाश्चात्य मासनशास्त्रज्ञांची दृष्टि जीवांच्या अनेक पूर्वजन्मार्जित वासनांचा विचार करण्याइतपत व्यापक अद्यापि झालेली नसल्यानें ते केवळ चालू जन्मापुरताच विचार करतात व अनेक जीवांच्या ठिकाणच्या वासनासाम्यावरून तशा प्रकारच्या सहज-प्रेरणाच आहेत असा सिद्धान्त मांडतात. एखादी गोष्ट सिद्धान्त म्हणून मांडली व तिला अपवादभूत एकही उदाहरण असलें, तरी मुख्य सिद्धान्ताशीं अविरोधीपणानें त्या विरोधी उदाहरणाची उपपत्ति सांगतां न आली तर त्या गोष्टीमुळें तो सिद्धान्तच बाधित होऊं शकतो. पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांनीं ज्या सहज-प्रेरणा सांगितल्या आहेत त्यांतील पुष्कळांना अपवाद आहेत व त्यांची उपपत्ति त्यांना मुळींच सांगतां येत नाहीं.

मॅक्डुगलनें आपल्या Outline of Psychology ह्या ग्रंथामध्यें सहज-प्रेरणांची व्याख्या येणेंप्रमाणें केली आहे :

"An innate disposition which determines its possessor to perceive any object of a certain class and to experience in its presence a certain emotional excitement and an impulse to action which find expression in a specific mode of behaviour in relation to that object." ही व्याख्या पतंजलींच्या वासना ह्या मनोभावाला पूर्णपणें लागू पडते. भिन्नपणा इतकाच कीं ह्या वासना बऱ्याच

व्यक्तींच्या ठिकाणीं दृष्टीस पडल्या तर त्या व्यक्ति ज्या जातींत समाविष्ट होत असतील त्या जातींत आढळून येणाऱ्या त्या सहज-प्रेरणा (Instincts) आहेत असें मॅक्डुगल म्हणतो; पण त्या जातींतील इतर कांहीं व्यक्तींच्या ठिकाणीं त्या सहज-प्रेरणा कां नाहींत ह्याचें स्पष्टीकरण त्याला करतां येत नाहीं. पतंजलींचें म्हणणें असें कीं वासना त्या त्या व्यक्तीच्या चित्ताचा आश्रय करून असतात ह्यामुळें त्या व्यक्तिनिष्ठ होत. त्यांना त्या जातीच्या सहज-प्रेरणा असें म्हणतां येणार नाहीं. व्यक्ति-व्यक्तींच्या वासनांत जो निराळेपणा दृष्टीस पडतो त्याचें स्पष्टीकरण पतंजलि पूर्वजन्माच्या उपपत्तीनें करतात. त्यांची उपपत्ति ह्यासंबंधांत अशी आहे: मनुष्य आपल्या इच्छास्वातंत्र्याचा उपयोग करून अगर न करून जें कर्माचरण करीत असतो त्याचे तीन प्रकार असतात. पुण्याचरण, पापाचरण आणि पुण्यपापमिश्रित आचरण हे ते तीन प्रकार होत. (पाद ४, सूत्र ७) ह्या कर्माचरणाचे चित्तावर शुभ, अशुभ व शुभाशुभ असे त्रिविध संस्कार घडत असतात आणि ह्या संस्कारानुसार मनुष्याला बऱ्यावाईट योनींत जन्म प्राप्त होत असतो (पाद ४, सूत्र १२). 'कर्मानुसार पुढील जन्म' असें एकट्या पतंजलींचें म्हणणें आहे असें नव्हे, तर भारतांतील सर्व तत्त्वज्ञांचें, ऋषि-मुनींचें, साधुसंतांचें आणि विचारवंतांचें हेंच म्हणणें आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत,

**'स वा अयमात्मा यथाकारी। यथाचारी तथा भवति।
साधुकारी साधुर्भवति। पापकारी पापो भवति।'**

असें सांगितलें आहे. येथें साधुकारी साधु होतो आणि पापकारी पापी होतो असें संदिग्ध विधान आहे तर छांदोग्यांत हा संदिग्धपणा न टेवतां अगदीं स्पष्टपणें श्रुति असें सांगते:

**'य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीया
योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा'**

'ह्या लोकीं जे रमणीयचरण म्हणजे उत्तमशीलानुसार उत्तम आचरणाचे असतात ते सत्वरच ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य, इत्यादि शुभयोनीस प्राप्त होतात आणि जे कपूयचरण म्हणजे वाईट आचरण करणारे असतात ते सत्वरच श्वान-सूकर, इत्यादि अशुभ योनीस प्राप्त होत असतात.' काठकोपनिषदांत तर

**योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्॥**

'कित्येक देही शरीरधारणार्थ नाना योनींस प्राप्त होतात, तर दुसरे कित्येक पापी आपापल्या कर्मानुसार व विज्ञानानुसार वृक्षपाषाणादि स्थावरभावासही प्राप्त होतात' असें सांगितलें आहे. म्हणजे ह्या श्रुतीनें पापाचरणी माणूस

पापयोनींत जन्मास जातो इतकेंच नव्हे, तर त्याचें पापाचरण उत्कट असेल तर तो वृक्षपाषाणादिकांच्याही जन्माला जाईल असें सांगितलें आहे. मनुस्मृतीकार ह्याच्याही पुढें जाऊन कोणत्या विशेष पापाचरणानें कोणत्या विशिष्ट योनींत जन्म येतो हें अधिक सांगतात. उदाहरणार्थ पुढील मनुवचनें पाहा :

> कृमिकीटपतंगानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् (योनिं)।
> हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
> मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः।
> विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥

'ब्राह्मण-जन्म लाभलेला असूनही जो मद्यपान करील तो कृमिकीट, पतंग, विष्ठा भक्षण करणारे कावळ्यासारखे पक्षी किंवा व्याघ्रादि हिंस्र पशु ह्या योनींत जन्माला जातो.

रत्नें, मोतीं, पोवळीं, इत्यादि मौल्यवान् पदार्थांची चोरी लोभामुळें करणारा माणूस सोनाराच्या जन्माला जातो.

तेव्हां ह्या कर्मसिद्धान्ताप्रमाणें ज्या जीवास कर्मानुसार जो जन्म मिळेल तेथें जी परिस्थिति असेल तिच्याशीं जुळणाऱ्या संस्कारांची स्मृतिरूपानें जागृति त्या जीवाच्या चित्तांत होत असते (पाद ४, सूत्र ८). जागृत होणारे हे शुभाशुभ संस्कार ज्या प्रमाणांत बलवान् असतील त्या प्रमाणांत तो जीव त्या त्या शुभाशुभ कर्मीत प्रवृत्त होत असतो.

मनुष्यजन्मांत त्यानें आपल्या इच्छास्वातंत्र्याचा व कर्मस्वातंत्र्याचा योग्य उपयोग करून घेऊन प्राचीन संस्कार बदलण्याचा जर प्रयत्न केला तर ते बदलूं शकतात. सच्छास्त्रांचा अभ्यास, योगांगांचें अनुष्ठान, सात्त्विक आहार, सात्त्विक संगति आणि सात्त्विक अंतर्बाह्य परस्थिति अशा साधनांनीं चित्तांतील हीन संस्कार पूर्णपणें पालटतां येतात. अर्थात् ह्या विचारसरणीनें चित्तांतील वासनांना व्यक्तिनिष्ठत्व येतें. अशी ही विचारसरणी पतंजलींची व भारतीय सर्व तत्त्वज्ञांची आहे. ह्या विवेचनाच्या आरंभीं सहज-प्रेरणांचें असें लक्षण केलें आहे कीं—"ज्या प्रेरणा सर्वांच्या ठिकाणीं सर्वकाळीं असतील त्याच सहज-प्रेरणा होत." ही व्याख्या पाश्चात्यांनीं मानलेल्या सर्वच सहज-प्रेरणांना लागू पडत नाहीं आणि म्हणून ज्यांस लागू पडते तेवढ्याच प्रेरणा मा सहज-प्रेरणा मानतां येतील. पतंजलींनीं अशा सहज-प्रेरणा सात मानल्या आहेत. वर उल्लेखिलेल्या (१) प्रेप्सा, (२) जिहासा, (३) चिकीर्षा, (४) जिज्ञासा, (५) शोक, (६) भय, (७) अतृप्ति ह्या त्या सात सहज-प्रेरणा होत. ह्यांतील पहिल्या चार बाह्य जगताशीं निगडित असल्यानें त्यांना बाह्यवस्तुनिष्ठ प्रेरणा असें म्हटलें आहे आणि उरलेल्या तीन ह्या अज्ञान असेंपर्यंत चित्ताच्या अंगभूत प्रेरणा असतात, म्हणून त्या चित्ताच्या आत्मनिष्ठ प्रेरणा होत. चित्तांतील अविद्या

नष्ट झाली कीं ह्या तीन्ही प्रेरणा चित्तांतून नाहींशा होतात. सहज-प्रेरणांसंबंधीं पाश्चात्य आणि पौरस्त्य मानसशास्त्रज्ञांची विचारसरणी जी वर चार्चिली आहे ती लक्षांत घेतां असें स्पष्ट दिसून येतें कीं पाश्चात्यांच्या विचारसरणींत गोंधळ आहे व ऐकमत्य नाहीं आणि पौरस्त्यांच्या एतद्विषयक विचारसरणींत असा गोंधळ मुळींच नसून त्यांचे विचार पूर्ण निश्चित व सोपपत्तिक आहेत. पुनर्जन्माची उपपत्ति पाश्चात्य शास्त्रज्ञांना मान्य झाल्यावर पतंजलींची विचारसरणी त्यांना मान्य होईल ह्यांत मुळींच शंका वाटत नाहीं.

१२. शास्त्रदृष्ट्या दोन्ही मानसशास्त्रांची तुलना

कोणत्याही ज्ञानविज्ञानशाखेला शास्त्र ही संज्ञा केव्हां लागू करतां येते ह्याची कांहीं कसोटी आहे. त्या कसोटींत ती ज्ञानविज्ञानशाखा टिकली तर तिला शास्त्र म्हणणें योग्य होईल, पण ती कसोटी जर तिला लागू पडत नाहीं असें दिसलें तर तिला शास्त्र ही संज्ञा लावतां येणार नाहीं. ही कसोटी कोणती व त्या कसोटीला पाश्चात्य व पौरस्त्य हीं दोन्ही मानसशास्त्रें कितपत टिकतात ह्याचा आतां विचार करूं.

कोणत्याही ज्ञानविज्ञानशाखेचा उदय व वाढ होत असतां तिला दोन अवस्था प्राप्त होत असतात. पहिली अनुमानावस्था (Speculative Science) आणि दुसरी :निश्चितावस्था (Positive Science). डॉ. एच्. लिंड्लार (Dr. H. Lindlahr, M. D.) ह्यांनीं आपल्या 'नेचर क्युअर' ग्रंथांत ह्या दोन अवस्थांचें स्वरूप अगदीं थोडक्यांत सांगितलें आहे तें असें : " Exact (:Positive) science reduces complexity and confusion to simplicity and clearness. Science becomes exact science only when the underlying laws, which correlate and unify its scattered facts and theories, have been discovered. " शास्त्राला exact (positive) science केव्हां म्हणतां येतें हें सांगण्यांतच त्यांनीं Speculative Science चें स्वरूप विशद केलें आहे. पाश्चात्यांचें मानसशास्त्र ह्या कसोटीला लावलें तर तें अद्यापि Positive Science ह्या अवस्थेस पोचलेंच नाहीं असें म्हणणें भाग पडतें. त्यांच्या मानसशास्त्रविषयक अनेक सिद्धान्तांविषयीं तज्ज्ञांच्या मनांत किती गोंधळ आहे आणि तो नाहींसा होऊन त्यांना निश्चितार्थता आणण्याच्या कामीं मॅक्डुगल-सारखा प्रथितयश विद्वानही किती निराश झालेला आहे ह्याचें वर्णन मागें आलेंच आहे. त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं त्यांचें मानसशास्त्र अद्यापि परिणममान अशा बाल्यावस्थेंतच आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्रांत न्यूटनचा गुरुत्वाकर्षणाचा नियम ज्ञात झाल्यावर त्या शास्त्रांतील नियमांना आतां इतकें निश्चित स्वरूप आलें आहे कीं सूर्याभोंवतीं फिरणारा ग्रह अज्ञात असतांही त्याची सूर्याभोंवतीं फिरण्याची कक्षा ह्या निश्चित शास्त्रनियमानुसार ज्योतिर्विदांना अगोदर ठरवितां

आली आणि नंतर तो ग्रह त्या कक्षेत फिरतांना सांपडला. तेव्हां गुरुत्वाकर्षणाचा नियम ज्ञात होण्यापूर्वी पदार्थविज्ञानशास्त्राची जी Speculative अवस्था होती त्याच अवस्थेंत हल्लींचें पाश्चात्यांचें मानसशास्त्र आहे. म्हणजे ह्या अवस्थेंत त्याला शास्त्र म्हणायचें तें केवळ औपचारिकपणें होय, यथार्थत्वानें नव्हे. भारतीय मानसशास्त्राची स्थिति ह्याच्या उलट आहे. त्यांतील सिद्धान्त परिणतावस्थेंत आले असल्यानें त्यांना स्थिरता आली आहे व त्याबाबत सर्व तज्ज्ञांत एकवाक्यता असून तिला अनुभवाचें अधिष्ठान आहे. पाश्चात्यांचें अर्वाचीन मानसशास्त्र आणि भारतीयांचें प्राचीन योगशास्त्र ह्यांतील भेद आहिताग्नि राजवाडे ह्यांनीं आपल्या षड्दर्शनसमन्वय ग्रंथांत योग्य प्रकारें विशद केला आहे. ते म्हणतात: "अर्वाचीन मानसशास्त्रांत चित्ताचा गंध नाहीं आणि निरोधाची भाषा नाहीं अर्थात् तेथें समाधीचा संबंध नाहीं आणि कैवल्याची कल्पना नाहीं. तें शास्त्र केवळ अनुवर्णनात्मक आहे, अनुशासनात्मक नाहीं. त्यांत मनोवृत्तींचें वर्णन आहे, त्या वृत्तींना आळा घालून त्यांतून एखादी विशिष्ट फलनिष्पत्ति करण्याचें साधन नाहीं. ... ... त्यांत इमोशन्, पॅशन्, पर्सेप्शन्, कॉन्सेप्शन्, इन्टयुइशन्, व्होलिशन्, सेन्सेशन्, हायपर सेन्सेशन्, इन्स्टिंक्ट, पॅलि-इन्स्टिंक्ट, कॉन्शस्, सब्-कॉन्शस्, अन्-कॉन्शस्, सुपर्-कॉन्शस् इत्यानेक प्रकारें मनोवृत्ति ग्रथित केल्या आहेत. ... ... त्यांत मनोवृत्तींच्या निरोधनाकडे बिलकुल लक्ष नसतें, तर त्या फैलावल्या असतां त्यांतून काय काय निष्पत्ति होते तें पाहाण्याकडे सर्व दृष्टि असते. ... ... भगवद्गीतेच्या भाषेंतून बोलावयाचें म्हणजे एकांतून (म्हणजे अर्वाचीन मानसशास्त्रांतून) आसुरी संपत्तीचें भडक चित्र पाहावयास मिळणारें आहे तर दुसऱ्यांतून (म्हणजे योगशास्त्रांतून) दैवी संपत्तीचें उज्ज्वल फल हातांत पडणारें आहे. एकांत मनुष्यांतील पशुवृत्ति अनेकविध मार्गांनीं बाहेर पडून कशी संचार करते हें दिसणार आहे, तर दुसऱ्यांत मनुष्यांतील देववृत्ति उच्चोच्च अवस्था पावून परमोच्चस्थानीं कशी विराजमान होते तें अनुभवास येणार आहे. सारांश, एकांत पशूच्या नानाविध लीलाविलासांचें शुद्ध भावप्रदर्शन आहे तर दुसऱ्यांत ईश्वराच्या एकमेवाद्वितीय ऐश्वर्याचा म्हणजे अनुपमेय प्रकाशसौंदर्याचा साक्षात् दर्शनलाभ आहे. एक निसर्गावर उभे राहून प्राण्याच्या जागृति, सुषुप्ति आणि स्वप्न ह्या तीन अवस्थांशीं खेळणारें आहे तर दुसरें कलेच्या प्रांतांत खोल शिरून आणि आनंदाच्या शिरावर विराजमान होऊन तुरीयावस्थेंत रममाण होणारें आहे." दोन्ही मानसशास्त्रांचा तुलनात्मक विचार केला म्हणजे आहिताग्नींनीं केलेली ही चिकित्सा अगदीं यथार्थ असल्याची खात्री पटते.

पाश्चात्य व पौरस्त्य हीं दोन्ही मानसशास्त्रेंच असून त्यांच्या स्वरूपांत व फलनिष्पत्तींत इतका विलक्षण भेद असण्याचें कारण असें कीं

पहिलें माणसांच्या मनाच्या क्षिप्त, मूढ व विक्षिप्त ह्या तीन अवस्थांचाच तेवढा विचार करतें तर दुसरें ह्या तीन अवस्था ध्यानांत घेऊन त्यांच्या पुढील एकाग्र व निरुद्ध ह्या भूमिकांचाही विचार करतें. ह्यामुळेंच पहिलें अपूर्ण, विकासक्षम व परिणममान अशा बाल्यावस्थेंत आहे असें म्हटलें तर दुसरें मनाच्या सर्वावस्थांचा विचार करणारें म्हणून स्वयंपूर्ण, पूर्णपणें विकास पावलेलें व म्हणून परिणत अशा स्थिरभावास प्राप्त झालेलें असें म्हणावें लागतें. अर्थात् शास्त्र ही संज्ञा भारतीय मानसशास्त्रालाच यथार्थत्वानें लागू करतां येते तर पाश्चात्य मानसशास्त्राला केवळ औपचारिक रीत्याच शास्त्र ही संज्ञा लावतां येईल!

पण भारतीय शास्त्रज्ञांनीं 'शास्त्र' हा शब्द कोणत्या ज्ञानराशीस लावावयाचा ह्याचा विचार ह्याहीपेक्षां अधिक सूक्ष्मपणें केला आहे. भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

'कर्तव्याकर्तव्याच्या निश्चयाविषयीं शास्त्र हेंच तुला प्रमाण होय, म्हणून शास्त्र-विधानोक्त कर्म जाणून तें करणें हेंच तुला योग्य होय' असें निक्षून सांगितलें आहे. इतकें महत्त्व शास्त्राला देण्याचें कारण त्याचें स्वरूपच भारतीय शास्त्रज्ञांनीं इतकें व्यापक ठरविलेलें असतें. त्यांच्या मतें शास्त्र म्हटलें कीं त्यांत अधिकारी, संबंध, प्रयोजन आणि विषय हें अनुबंधचतुष्टय असावयास पाहिजे आणि तो विषय चतुर्व्यूह असला पाहिजे. शास्त्राला अधिकारी कोण -- म्हणजे त्या शास्त्राचा आश्रय करण्याला योग्य असा माणूस कोण, त्या शास्त्राचें प्रयोजन कोणतें, त्या शास्त्राचा प्रतिपाद्य विषय कोणता आणि त्या तिहींचा परस्परांशीं संबंध काय ह्या सर्व गोष्टी जर त्या शास्त्रानें सांगितल्या असतील तरच त्या ज्ञानराशीला शास्त्र म्हणावयाचें असा भारतीय शास्त्रज्ञांचा दंडक आहे. त्या त्या शास्त्राच्या पहिल्या सूत्रांतच, ह्या अनुबंधचतुष्टयाचा विचार केलेला असतो. 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इ. आरंभींच्या सूत्रांत 'अथातो' ह्या पदद्वयांतच त्या त्या शास्त्रांचे अनुबंधचतुष्टय गोवण्यांत आलेलें आहे. योगशास्त्राचेंही अनुबंधचतुष्टय आहे आणि तें पहिल्या 'अथ योगानुशासनम्' ह्या सूत्रांत विवक्षित आहे; तें ह्या सूत्रावरील विवरणांत स्पष्ट केलें आहे तें वाचकांनीं पाहावें. पुनः त्या शास्त्रांत प्रतिपादिलेला विषय चतुर्व्यूह असावयास पाहिजे. चतुर्व्यूह म्हणजे 'चत्वारो व्यूहाः संक्षिप्तावयवरचना यस्य तत्तथोक्तम्.' योगशास्त्राची संक्षिप्तावयवरचना म्हणजे हेय, हेयहेतु, हान व हानोपाय अशी आहे. मनुष्यांना भोगावीं लागणारीं दुःखें हीं हेय होत; अविद्या सर्व दुःखांना कारण असल्यामुळें ती हेयहेतु होय;

अविद्येचा आत्यंतिक नाश होऊन कैवल्यसाक्षात्कार होणें हें हान होय आणि यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि ह्या आठ अंगांचें यथावत् अनुष्ठान हा हानोपाय होय. योगशास्त्रांत ह्या चारी अवयवांची रचना उत्कृष्टपणें केली असून त्याचें अनुबंधचतुष्टयही सांगण्यांत आलेलें आहे. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रांत ह्यांतील कोणतीच गोष्ट नाहीं. त्यांच्यांत विषयप्रतिपादनार्थ हजारों नव्हे तर लाखों पृष्ठें खर्च झालीं आहेत, पण त्यांत योगशास्त्रांतल्याप्रमाणें चतुर्व्यूहता नाहीं आणि अनुबंधचतुष्टय मुळींच नाहीं! त्यांच्या मानसशास्त्राचें स्वरूप म्हणजे मॅक्डुगलनें वर्णिल्याप्रमाणें "Don't worry about theories, just go on piling up facts. All theories are equally useless and about equally true or untrue."

ह्या एकंदर विवेचनावरून इतकें लक्षांत येईल कीं कोणत्याही ज्ञानशाखेला शास्त्रत्व येण्यास जी कसोटी लागावयास पाहिजे ती भारतीय योगशास्त्रास पूर्णपणें लागत आहे आणि पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्रास ती मुळींच लागत नाहीं आणि म्हणून ह्या कसोटीच्या दृष्टीनें भारतीय मानसशास्त्रालाच शास्त्र हें नांव देतां येईल. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राला ही कसोटी मुळींच लागत नसल्यानें त्याला शास्त्र म्हणायचें हें केवळ औपचारिक रीत्या होय हें स्पष्ट झालें. त्यांच्या मानसशास्त्राला शास्त्र म्हणायचेंच असलें तर Speculative Science असें फार तर म्हणतां येईल.

१३. अपरोक्ष अभ्यासाची आवश्यकता

आतां येथें असा एक प्रश्न येऊन पडतो कीं मानसशास्त्राचे सिद्धान्त जर अनुभवनिष्ठ आहेत तर पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञ ह्या अनुभवाला पारखे कां झाले आहेत? ते ह्या अनुभवाकडे वळलेच नाहींत का वळले असून त्यांना हे अनुभव आलेच नाहींत? ह्याचें सरळ उत्तर म्हणजे ते शास्त्रज्ञ स्वानुभवाच्या मार्गाकडे अजून वळलेच नाहींत हें होय. मानसशास्त्राचा त्यांचा अभ्यास म्हणजे, बेडूक, उंदीर, ससे, डुकरें, कुत्रीं, माकडें आणि माणसें, इत्यादिकांवर प्रयोग करावयाचे, प्रयोगांत आढळून येणाऱ्या विशेष गोष्टींची नोंद ठेवायची आणि तीवरून आपआपल्या बुद्धिमत्तेप्रमाणें सिद्धान्त काढावयाचे हा होय. म्हणजे त्यांचा हा अभ्यास अद्यापि एक प्रकारें बाह्यवस्तुनिष्ठ (Objective) असाच आहे, आत्मनिष्ठ (Subjective) असा नाहीं. तसेंच हे प्रयोग ज्या प्राण्यांवर करावयाचे त्यांचीं चित्तें क्षिप्त, मूढ किंवा फार तर, विक्षिप्त ह्या तीन अलीकडच्या भूमिकांवरच सदोदित नांदत असतात. ह्यामुळें पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांची मनोविचिकित्सा ह्या तीन भूमिकांपुरतीच असणार. असल्या प्रयोगांवरून चित्त एकाग्र किंवा निरुद्ध भूमिकेवर आरूढ झालें असतां कोणते अनुभव येतात, किंवा चित्ताची काय अवस्था होते हें कळणें शक्यच नाहीं. उदाहरणार्थ

एकाग्रतेचा अभ्यास करीत असतां साधकाचें मन क्रमशः सवितर्क, निर्वितर्क, सविचार, निर्विचार, सानंद आणि सास्मित संप्रज्ञात समाधींत प्रविष्ट होत असतें आणि तें निरुद्धावस्थेंत प्रविष्ट झालें असतां तेथें त्याला कैवल्याचा साक्षात्कार होतो. पण हा अनुभव ज्याचा त्यालाच येण्याजोगा असतो ; तेव्हां संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात समाध्यवस्थेंत मनोधर्मांच्या ज्या सूक्ष्म छटा अनुभवगोचर होतात त्यांचें ज्ञान सदोदित बहिर्मुख वृत्तींत वावरणाऱ्या प्राण्यांवर प्रयोग करून कसें प्राप्त होणार ! निर्विचार समाधींत वैशारद्य प्राप्त झालें असतां ऋतंभरा प्रज्ञेचा उदय होत असतो असें योगशास्त्र सांगतें. आतां प्रज्ञा, ऋतंभरा प्रज्ञा, निर्विचार समाधि, तिच्यांतलें वैशारद्य, इत्यादि गोष्टींचा उलगडा बेडूक, डुकरें, इत्यादि प्राणीचसे काय, पण सदा बहिर्मुख असलेला माणूस घेतला आणि त्याच्यावर कितीही प्रयोग केले तरी कसा होणार ! वरील बहिर्मुखवृत्तीच्या प्राण्यांवर केलेल्या प्रयोगांतून आढळून येणाऱ्या गोष्टींवरून कितीही अनुमानें रचलीं तरी त्यांवरून वरील गोष्टींचा छडा कधींच लावतां येणार नाहीं. उलट अनुमान-प्रमाणाच्या साहाय्यानें भिन्न भिन्न सिद्धान्त काढण्याला शास्त्रज्ञांना भरपूर वाव मिळतो, आणि 'जो जेथें विश्वासला त्यासि तेंचि थोर' हा मानवी स्वभाव असल्यामुळें, 'Mind and its Body' ह्या ग्रंथाचा कर्ता चार्ल्स फॉक्स ह्या अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञानें म्हटल्याप्रमाणें "Observed facts are unconsciously twisted and distorted by experts to make them fit into preconceived theories." असा प्रकार घडून येतो. पाश्चात्य शास्त्रज्ञांत भिन्न आणि विरोधी मतें व संप्रदाय होण्याच्या कारणांची मीमांसा ही अशी आहे. फ्रॉइड, ॲडलर आणि युंग हे तिघेहि शास्त्रज्ञ एकमेकांच्या सहकार्यानें मनोगाहनशास्त्राचा अभ्यास करीत होते. तिघांच्या पुढें दृढ गोष्टी (Observed Facts) त्याच होत्या. परंतु प्रत्येकाचा पंथ पुढें अगदीं भिन्न झाला तो वरील कारणांमुळेंच होय. तेव्हां अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञांत अनुभव-सिद्ध व म्हणून निःसंदेह एकवाक्यता व्हावयास पाहिजे असेल तर त्यांनीं मानसशास्त्राचा आजच्याप्रमाणें परोक्ष (Objective) अभ्यास न करतां प्राचीन भारतीय ऋषि-मुनींप्रमाणें अपरोक्ष (Subjetive) अभ्यास करावयास पाहिजे.

१४. अंतर्मुखतेकडे पाश्चात्यांची अप्रवृत्ति

मनाविषयींच्या अपरोक्ष अभ्यासाकडे सामान्यतः सर्वच पाश्चात्य शास्त्रज्ञांचें नुसतें दुर्लक्षच आहे असें नव्हे तर त्यांच्या रजोगुणप्रधान स्वभावानुसार अशा अभ्यासाकडे त्यांची स्वाभाविक अप्रवृत्तीच आहे. डॉ. युंग ह्या मनोगाहन शास्त्रज्ञानें पाश्चात्य शास्त्रज्ञांची ही अप्रवृत्ति अगदीं स्पष्ट शब्दांत व्यक्त केली आहे. 'The Integration of Personality' ह्या आपल्या ग्रंथांत तो म्हणतो : "A universal consciousness is logically identical with unconsciousness. It is true that an accurate application of the

methods of the Yogasutra produces a remarkable extension of consciousness but the contents of consciousness lose in clearness of details with increasing extension. In the end consciousness becomes vast but dim with an infinite multitude of objects merging into an indistinct totality – a state in which the subjective and objective are almost completely identical. This is all very well but scarcely to be recommended anywhere north of the Tropic of Cancer. We must attempt a different solution. We believe in ego-consciousness and what we call reality. The realities of a northern climate are somehow so convincing that we are better off if we do not forget them. The past masters of the art of domination – the yogis – wind up with samâdhi – an ecstatic condition that seems to be equivalent to an unconscious state !.........They do not realize that a universal consciousness is a contradiction in terms, since exclusiveness, selection and discrimination are the root and essence of all that can derive the name of consciousness !" आंधळ्यांनीं हत्तीला हातांनीं चाचपून पाहून केलेल्या त्याच्या वर्णनांत जेवढा सत्यांश असूं शकेल तितकाच सत्यांश युंगनें तर्काच्या साहाय्यानें केलेल्या समाधीविषयींच्या ह्या बहिर्मुख चिकित्सेंत आहे, हें ज्यांनीं धारणा, ध्यान आणि समाधि ह्यांचा थोडाबहुत अभ्यास केला असेल त्यांच्या सहज लक्षांत येईल !

मानसशास्त्रासंबंधीं विचार करतांना पातञ्जलयोगाचा विचार अवश्य करायला पाहिजे, ही वार्ता पाश्चात्य शास्त्रज्ञांपैकीं बहुतेकांना नाहीं. अशा परिस्थितींत डॉ. युंगनें योगसूत्रांकडे लक्ष देऊन आपल्या परीनें योग्यांच्या समाधीचा विचार केला ही गोष्ट कौतुक करण्याजोगी आहे ह्यांत शंका नाहीं. पण कौतुक करण्यापलीकडे त्याच्या चिकित्सेला कांहींच किंमत देतां येत नाहीं ; कारण ही चिकित्सा त्यानें Logic च्या साहाय्यानें केलेली आहे, म्हणजे ती केवळ तर्काधिष्ठित आहे, अनुभवाधिष्ठित नाहीं. समाधि म्हणजे 'An ecstatic condition that seems to be equivalent to an unconscious state' असें तो म्हणतो ; पण एवढ्यावरच न थांबतां तो पुढें म्हणतो, 'They (the yogis) do not realize that a universal consciousness is a contradiction in terms' (वदतो व्याघातः) ! वास्तविक पाहातां आनंदोत्कटता आणि नेणिवावस्था ह्या दोहोंना एकच समजणें हाच वदतो व्याघात होय ; कारण नेणिवेच्या अवस्थेंत आनंदाची उत्कटता अनुभवास येणें शक्य नाहीं आणि उत्कट आनंदाचा अनुभव घडत असल्यावर त्या अवस्थेला नेणिवेची अवस्था म्हणतां येणार नाहीं ! वस्तुस्थिति अशी आहे कीं डॉ. युंग आपल्या बुद्धिबळावर समाध्यवस्थेची कल्पना करीत आहे, अनुभवाचा त्याला गंधही नाहीं ! आणि म्हणून त्याची ही चिकित्सा साफ चुकलेली आहे ! मूर्च्छा ही नेणिवावस्था होय ;

Schopenhauer, have proved by the way of abstract reasoning and scientific proof and with mathematical evidence that space, time and causality are not objective realities but only subjective forms of our intellect and the unavoidable conclusion is therefore this that the whole world, as far as it is extended in 'space', running on in 'time', ruled throughout by 'causality', in so far is merely a representation of my mind and nothing beyond it". (Adress before the Bombay branch of the Royal Asiatic Society, on 25–2–1893).

जिला युंग सद्वस्तु म्हणतो त्या बाह्य वस्तूचें स्वरूप त्यांच्याकडील प्लेटो, कांट अशा श्रेष्ठ तत्त्वज्ञांच्या मतें हें असें आहे. तिकडील तत्त्वज्ञचसे काय, पण मानसशास्त्रज्ञही ह्याच निष्कर्षावर येऊन ठेपल्याचें 'जोड' आपल्या, The Mind and It's Workings ह्या पुस्तकांत सांगतो. तो म्हणतो : 'It is now generally agreed among psychologists, that since the sensational core of perception is elaborated by the mind's activity, we never know anything as it really is !" भारतीय मानसशास्त्रज्ञ पतंजलिमुनी ह्यांचें तर म्हणणें असें आहे कीं ज्याला आपण बाह्यवस्तु असें म्हणतों त्या वस्तूचें म्हणजे धर्मीचें साक्षात् ज्ञान आपल्यास कधींच होत नाहीं. आपल्यास जें ज्ञान होतें त्या धर्मीच्या ठिकाणीं अव्यपदेश्य अवस्थेंत असलेल्या अनंत धर्मांपैकीं जे धर्म दिक्, काल, इत्यादि उपाधींमुळें उदितावस्थेंत येत असतात त्यांचें होत असतें. श्रीमच्छंकराचार्य ह्याच्याही पुढें गेले आहेत. त्याचें म्हणणें असें कीं जेव्हां कोणताही धर्म आपल्यास प्रतीत होतो तेव्हां तो आपल्या उपादान कारणाहून अगदीं वेगळा असा कधींच प्रतीत होत नसतो. मातीवरील घटत्व किंवा सुवर्णावरील अलंकारत्व हे धर्म आपल्यास जेव्हां प्रतीत होतात तेव्हां ते मातीला किंवा सुवर्णाला सोडून केव्हांही प्रतीत होत नाहींत, तर ते प्रतीत होताना आपल्याला घट व अलंकार ह्या नांवाखालीं व आकाराखालीं सर्वथा माती आणि सुवर्ण हींच अधिष्ठानभूत तत्त्वें गोचर होत असतात. येथें माती व सुवर्ण हे धर्मी होत आणि घट व अलंकार हे धर्म होत. धर्म हे येणारे व जाणारे म्हणजे विनाशी होत आणि माती व सुवर्ण हे धर्मी मात्र नित्य असणारे म्हणून तेच त्या धर्मांचें तात्त्विक स्वरूप होत. हाच न्याय वस्तुमात्राला लावला म्हणजे वस्तुरूप धर्म हे ज्या आत्मसत्तेवर भासमान होत असतात, ती आत्मवस्तु हेंच त्रिकालाबाधित सत्य तत्त्व होय. वर सांगितलें आहे कीं पदार्थांचें ज्ञान होण्यापूर्वी आत्मा आहेच, पदार्थज्ञान होतांना 'हा पदार्थ मी जाणतों' अशा रूपानें आत्मस्फुरण आहेच आणि 'हा पदार्थ मीं जाणला' अशा रूपानें तें पदार्थज्ञान आत्मसत्तेंतच विलीन होतें; म्हणजे पदार्थज्ञानाच्या आधीं, मध्यें आणि अन्तीं एक आत्मसत्ताच अनुस्यूत असल्यामुळें, घटाचें

जसें माती व अंलकाराचें जसें सुवर्ण हींच तात्विक स्वरूपें, तसेंच आत्मसत्ता हेंच बाह्यजगताचें तात्विक स्वरूप होय आणि हा आत्मा ब्रह्मच असल्यामुळें

" सद्ब्रह्मकार्यं सकलं सदेव । तन्मात्रमेतन्न ततोऽन्यदस्ति ॥ "

हा सिद्धान्त श्रीमच्छंकराचार्यांनीं पुरस्कारिला ! ज्या सद्वस्तूंवर डॉ. युंग इतका विसंबून राहातो त्यांचें तात्विक स्वरूप पाश्चात्य आणि पौरस्त्य मानसशास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ ह्यांच्या मतें वरीलप्रमाणें आहे !

आतां येथें असा आक्षेप येणें संभवनीय आहे कीं कांट, शोपेनहार डायसेन, इत्यादि पाश्चात्य शास्त्रज्ञ काय किंवा पतंजलि, शंकराचार्य, इत्यादि पौरस्त्य शास्त्रज्ञ काय हे सर्व तत्त्वज्ञानी (Philosophers) होते आणि तत्त्वज्ञान (Philosophy) हें केव्हांही अनुमानाधिष्ठित शास्त्र (Speculative Science) अर्थात् आक्षेपकाच्या मतानुसार होय, प्रत्यक्ष असलेलें वास्तव किंवा भौतिकशास्त्र (Positive Science) नव्हे ; तेव्हां डॉ. युंगनें प्रतिपादिलेली वास्तवता (Reality) भौतिकशास्त्रानुसार असल्यानें ती प्रत्यक्षच आहे ; तिचा निरास तत्त्वज्ञानाच्या साहाय्यानें वरील तत्त्वज्ञांनीं केलेला असल्यानें तो केवळ अनुमानात्मक (Speculative) च आहे, वास्तव (Positive) नव्हे. ह्या आक्षेपावर उत्तर असें आहे कीं भौतिकशास्त्रेंही आतां बाह्यवस्तुनिष्ठ वास्तवतेबाबत तत्त्वज्ञांच्या वरील निर्णयावरच आलीं आहेत. Sir A. S. Eddington ह्यांना कोणी तत्त्वज्ञानी म्हणणार नाहींत. बाह्य भौतिक जगाचा अगदीं भौतिक विचारसरणीनें छडा लावीत असतां तेही तत्त्वज्ञांच्या वरील निर्णयावरच येऊन पोंचले आहेत. 'The Nature of the Physical World' ह्या आपल्या ग्रंथांत ते म्हणतात : "The external world of physics has thus become a world of shadows. In removing our illusion, we have removed the substance. For, indeed, we have seen that substance is one of the greatest of our illusions. Later, perhaps, we may inquire whether in our zeal to cut out all that is unreal we may not have used the knife too ruthlessly. Perhaps, indeed, reality is a child which cannot survive without it's nurse illusion............The frank realization that physical science is concerned with a world of shadows is one of the most significant of recent advances (Introduction, Page XVI). एडिंग्टन्सारख्या भौतिक शास्त्रज्ञानें जगाची वास्तवता म्हणजे केवळ सावली (A world of shadows) असें सिद्ध केल्यानंतर डॉ. युंगच्या वास्तवतेला आतां वास्तवता मुळींसुद्धा उरली नाहीं हें अगदीं उघड आहे.

आतां डॉ. युंगचा 'सर्वात्मभाव' (Universal Consciousness) म्हणजे नेणिवेची अवस्था (Unconsciousness) हें समीकरण भारतीयांच्या दृष्टीनें